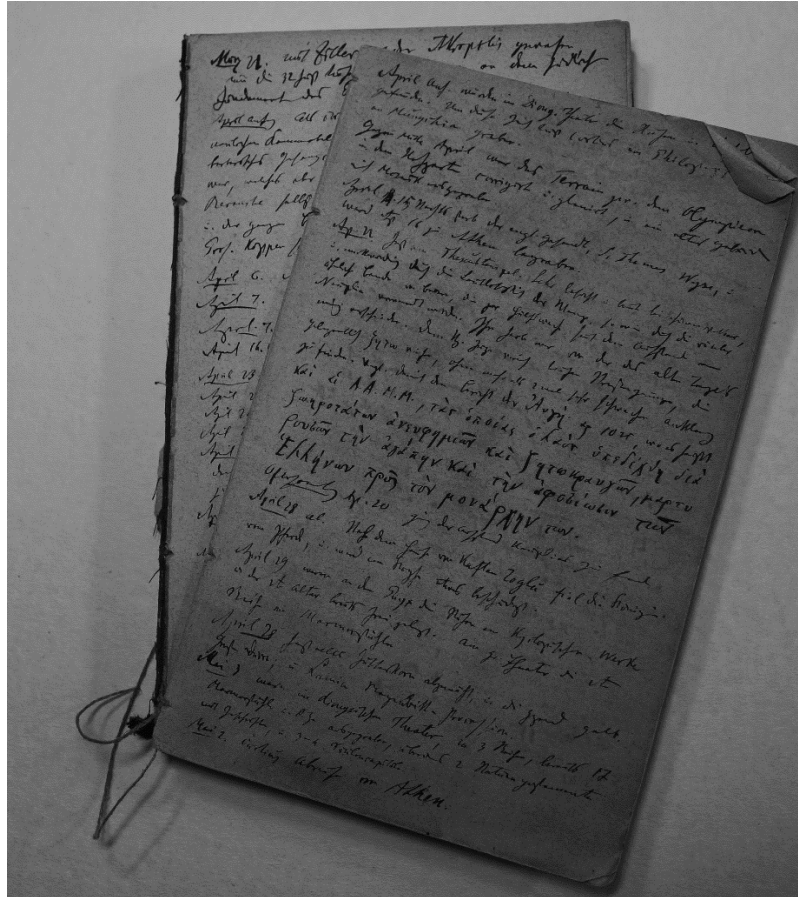

Σχολή Εφαρμοσμένων Τεχνών και Πολιτισμού
Τμήμα Συντήρησης Αρχαιοτήτων & Έργων Τέχνης

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«ΜΕΛΕΤΗ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ.
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΩΝ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ
ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΩΝ ΕΡΓΑΣΙΑΣ»

Φοιτήτρια: Δημητρακοπούλου Περσεφόνη
Επιβλέπων Καθηγητής: Χούλης Κωνσταντίνος

Αθήνα 2023

ΣΧΟΛΗ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΩΝ ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΕΡΓΩΝ ΤΕΧΝΗΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Τίτλος: «Μελέτη και συντήρηση σύγχρονων χειρογράφων. Η περίπτωση των προσωπικών ημερολογίων και ημερολογίων εργασίας.»

Φοιτήτρια: Δημητρακοπούλου Περσεφόνη

A.M 52015001

Επιβλέπων καθηγητής: κ. Χούλης Κωνσταντίνος

Αθήνα 2023

SCHOOL OF APPLIED ARTS AND CULTURE
DEPARTMENT OF CONSERVATION OF ANTIQUITIES AND WORKS OF
ART

DIPLOMA THESIS

Title: «Study and conservation of modern manuscripts. The case of personal diaries and work journals.»

Student: Dimitrakopoulou Persefoni
Supervisor: Choulis Konstantinos

Athens 2023

ΔΗΛΩΣΗ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ ΠΤΥΧΙΑΚΗΣ/ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η κάτωθι υπογεγραμμένη **Περσεφόνη Δημητρακοπούλου** του **Κωνσταντίνου**, με αριθμό μητρώου **52015001** φοιτήτρια του **Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής της Σχολής Εφαρμοσμένων Τεχνών και Πολιτισμού** του **Τμήματος Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης**, δηλώνω υπεύθυνα ότι:

«Είμαι συγγραφέας αυτής της πτυχιακής εργασίας και ότι κάθε βοήθεια την οποία είχα για την προετοιμασία της είναι πλήρως αναγνωρισμένη και αναφέρεται στην εργασία. Επίσης, οι όποιες πηγές από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών ή λέξεων, είτε ακριβώς είτε παραφρασμένες, αναφέρονται στο σύνολό τους, με πλήρη αναφορά στους συγγραφείς, τον εκδοτικό οίκο ή το περιοδικό, συμπεριλαμβανομένων και των πηγών που ενδεχομένως χρησιμοποιήθηκαν από το διαδίκτυο. Επίσης, βεβαιώνω ότι αυτή η εργασία έχει συγγραφεί από μένα αποκλειστικά και αποτελεί προϊόν πνευματικής ιδιοκτησίας τόσο δικής μου, όσο και του Ιδρύματος.

Παράβαση της ανωτέρω ακαδημαϊκής μου ευθύνης αποτελεί ουσιώδη λόγο για την ανάκληση του πτυχίου μου».

Η Δηλούσα

Μέλη εξεταστικής επιτροπής συμπεριλαμβανομένου και του εισηγητή

Η πτυχιακή εργασία εξετάστηκε επιτυχώς από την κάτωθι Εξεταστική Επιτροπή:

A/α	Όνομα-Επώνυμο	Βαθμίδα-Ιδιότητα	Ψηφιακή Υπογραφή
1.	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΧΟΥΛΗΣ	Καθηγητής	
2.	ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΟΚΛΑ	Επίκουρη Καθηγήτρια	
3.	ΚΑΡΑΜΠΙΝΗΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ	Αναπληρωτής Καθηγητής	

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Αρχικά, θα ήθελα να ευχαριστήσω την Διεύθυνση του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών που μου εμπιστεύθηκε την μελέτη και τη συντήρηση ενός τόσο σημαντικού αντικειμένου των συλλογών του.

Επίσης, θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου σε όλους τους συνεργάτες του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών, οι οποίοι με δέχτηκαν με μεγάλη προθυμία, και κατά τη διάρκεια της πρακτικής μου άσκησης στον τομέα της συντήρησης χαρτώου υλικού, αλλά και κατά την εκπόνηση της πτυχιακής μου εργασίας. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον κ. Δημήτρη Γρηγορόπουλο, επιστημονικό συνεργάτη του Ινστιτούτου και επιμελητή του αρχείου, για την άριστη συνεργασία μας και για την προθυμία του να με βοηθήσει κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της εργασίας μου.

Η ολοκλήρωση της πτυχιακής εργασίας θα ήταν αδύνατη χωρίς την πολύτιμη υποστήριξη του κ. Κωνσταντίνου Χούλη, Καθηγητή του Τμήματος Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης. Τον ευχαριστώ για όλη την βοήθεια και τη γνώση που μου προσέφερε για την ολοκλήρωση αυτής της εργασίας.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένεια και τους φίλους μου για την αμέριστη στήριξη και ενθάρρυνση. Υπήρξαν μια σταθερή πηγή δύναμης και κινήτρου σε όλο αυτό το ταξίδι.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η πτυχιακή αφορά στη μελέτη της τεχνοτροπίας κατασκευής και των προβλημάτων συντήρησης των σύγχρονων χειρογράφων (19^{ου} αιώνα). Στην κατηγορία αυτή ανήκουν τα προσωπικά ημερολόγια αλλά και τα ημερολόγια εργασίας, απαραίτητο εργαλείο ορισμένων επαγγελματιών. Στο πλαίσιο της εργασίας, έγινε ενδεικτική μελέτη της κατάστασης διατήρησης αντικειμένων που φυλάσσονται στη συλλογή του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών. Προγραμματίστηκαν οι απαραίτητες επεμβάσεις συντήρησης ώστε να μην αλλοιωθεί ο ιστορικός χαρακτήρας των αντικειμένων και εφαρμόσθηκαν πιλοτικά σε αντικείμενο μετά την σύμφωνη γνώμη των υπευθύνων των συλλογών. Τέλος, προτάθηκαν οι κατάλληλες συνθήκες αποθήκευσής του.

Λέξεις κλειδιά: σύγχρονα χειρόγραφα, προσωπικά ημερολόγια, ημερολόγια εργασίας, συντήρηση, Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών

ABSTRACT

The thesis concerns the study of the construction style and the problems of conservation of modern manuscripts (19th century). This category includes personal diaries and work journals, an essential tool for some professions. Within the framework of the project, an indicative study of the state of preservation of objects belonging to the collection of the German Archaeological Institute in Athens was carried out. The necessary conservation interventions were planned in order not to alter the historical character of the objects and were applied on a pilot basis to an object after the agreement of the collection managers. Finally, appropriate storage conditions were proposed.

Key words: modern manuscripts, personal diaries, work journals, conservation, storage conditions, German Archaeological Institute in Athens

ΕΙΣΑΓΩΓΗ-ΙΣΤΟΡΙΚΟ

Το αντικείμενο της παρούσης πτυχιακής εργασίας είναι ένα χειρόγραφο ημερολόγιο μικρών διαστάσεων το οποίο είχε απασχολήσει αρκετά στο παρελθόν το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών. Από το 2010, όταν η Dr. Katharina Brandt, συνεργάτιδα της Βιβλιοθήκης και του Φωτογραφικού Αρχείου του Ινστιτούτου, τον εντόπισε για πρώτη φορά και της ζητήθηκε να βοηθήσει στον προσδιορισμό τόσο του περιεχομένου όσο και του συντάκτη. Δυστυχώς στη Βιβλιοθήκη δεν υπήρχαν καταγεγραμμένες πληροφορίες για την πρόσκτηση του ημερολογίου. Σύμφωνα με πληροφορίες, οι οποίες προέρχονται από την Veronika Führer, απόφοιτο του τμήματος «Historische Hilfswissenschaften und Archivwissenschaft» του Πανεπιστημίου της Βιέννης, η ταυτοποίηση του συγκεκριμένου χειρόγραφου ήταν μία δύσκολη και επίπονη διαδικασία, διότι η μόνη σχετική πληροφορία - εφόσον είχαν απολεσθεί το εξώφυλλο και το όνομα του συντάκτη – ήταν, ότι είχε συνταχθεί από άνδρα προφανώς καταγόμενο από το γερμανόφωνο χώρο. Αρκετοί συνεργάτες του Ινστιτούτου προσπάθησαν χωρίς επιτυχία να προχωρήσουν σε μία ταυτοποίηση ακολουθώντας κυρίως τη μέθοδο του αποκλεισμού από τη λίστα ατόμων, για τα οποία δεν γίνεται καμία αναφορά στο κείμενο. Η Dr. Katharina Brandt ήταν εκείνη που έκανε το πρώτο και αποφασιστικό βήμα στην διαδικασία αυτή. Στις 7 Απριλίου του 2022, όταν μελετώντας το ψηφιοποιημένο αρχείο του Heinrich Schliemann¹ που δημοσιεύθηκε πρόσφατα από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών Αθηνών (American School of Classical Studies in Athens), διαπίστωσε ότι υπήρχαν επιστολές του Johann Friedrich Julius Schmidt προς τον Heinrich Schliemann. Οι απαντήσεις του παραλήπτη δεν έχουν διασωθεί. Η ομοιότητα του γραφικού χαρακτήρα του συντάκτη των επιστολών και του ημερολογίου, οδήγησε στην ταυτοποίησή του. Μέσα στα κείμενα του ημερολογίου δεν αναφέρεται πουθενά ότι ο Julius Schmidt είναι ο συντάκτης του χειρόγραφου. Υπάρχει όμως μια καταχώρηση στη σελίδα 158 για την οικογένεια Schmidt, όπου αναφέρονται πληροφορίες για τις ημερομηνίες γέννησης και θανάτου των γονέων, των δύο αδελφών και της αδελφής του Johann Friedrich Julius Schmidt μαζί με αναφορές σε βιογραφικά στοιχεία του ίδιου. Στο σημείο αυτό αναφέρεται επτά φορές το όνομα Schmidt, υλικό το οποίο μετά τη σύγκριση με τις

¹ «Ο Ερρίκος Σλήμαν (Heinrich Schliemann, 6 Ιανουαρίου 1822 – 26 Δεκεμβρίου 1890) ήταν Γερμανός επιχειρηματίας, σημαντικός πρωτοπόρος στον τομέα της αρχαιολογίας. Έγινε γνωστός για τις ανασκαφές του στην αρχαία Τροία και στις Μυκήνες.» (Πηγή: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%95%CF%81%CF%81%CE%AF%CE%BA%CE%BF%CF%82_%CE%A3%CE%BB%CE%AE%CE%BC%CE%B1%CE%BD)

υπογραφές στις επιστολές προς τον Heinrich Schliemann οδήγησε στην ασφαλή ταυτοποίηση.

Παρόλα αυτά, δεν είναι ακόμη σαφές το πώς βρέθηκε το ημερολόγιο στα αρχεία του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών. Οι πιθανές υποθέσεις προέλευσης είναι οι εξής:

A) Ο Johann Friedrich Julius Schmidt διατηρούσε φιλικές σχέσεις έως τον θάνατό του (1884), με πολλούς συνεργάτες του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών, τους οποίους συναντούσε τακτικά, εκτός των άλλων και στις εκδηλώσεις του ελληνογερμανικού συλλόγου της “Φιλαδέλφειας”². Με αυτόν τον τρόπο, ίσως, το ημερολόγιο έφθασε στο αρχείο επειδή κάποιος από τους φίλους του (Köhler, Lolling, Dörpfeld, Schliemann,...) ή ο σύλλογος της Φιλαδέλφειας (μέλη της οποίας ήταν και όσοι αναφέρονται παραπάνω) το είχε στην κατοχή του. Εάν αυτή η υπόθεση είναι σωστή, τότε θα είχε συμπεριληφθεί στην βιβλιοθήκη του Ινστιτούτου μετά τον θάνατο του συντάκτη του, ή σίγουρα πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

B) Ο Johann Friedrich Julius Schmidt γνώριζε με βεβαιότητα τον μεγάλο Έλληνα Αρχαιολόγο Αχιλλέα Ποστολάκα³. Υπάρχει ένα βιβλίο στη Βιβλιοθήκη του Ινστιτούτου το οποίο γράφτηκε από τον Schmidt το 1867 (Sign. U4097, Dep. II) αλλά δωρήθηκε στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών από τον Αχιλλέα Ποστολάκα το 1898 ως μέρος του αδημοσίευτου έργου και αρχείου του (Nachlass). Είναι πιθανό λοιπόν ο Αχιλλέας Ποστολάκας να είχε στην κατοχή του το εν λόγω ημερολόγιο.

Γ) Περιήλθε στην κατοχή του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών σε ακαθόριστη χρονική περίοδο, επειδή απλά το χειρόγραφο κείμενο είναι στην Γερμανική γλώσσα με αποτέλεσμα να είναι αδύνατη η κατανόηση του περιεχομένου του από μη γερμανόφωνα άτομα. Δεν υπάρχει ωστόσο καμία απολύτως απόδειξη για αυτό.

² Ο σύλλογος της Φιλαδέλφειας ιδρύθηκε το 1837. Είναι μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα και έχει ως στόχο την προώθηση και υποστήριξη των ελληνογερμανικών σχέσεων, τη φροντίδα των πολιτιστικών και κοινωνικών αναγκών των μελών του και τη προώθηση και υποστήριξη μη κερδοσκοπικών στόχων και δραστηριοτήτων κοινής ωφέλειας. Διοργανώνονται μουσικές βραδιές, διαλέξεις, σεμινάρια, κοινωνικές, πολιτιστικές και αθλητικές εκδηλώσεις και πραγματοποιούνται εκδρομές σε κοντινούς και μακρινούς προορισμούς. (ΕΛΛΗΝΟΓΕΡΜΑΝΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΙΑ από το 1837. Διαθέσιμο σε: <https://www.philadel-club.gr/> (Ανακτήθηκε 8 Οκτωβρίου, 2022).)

³ Ο Αχιλλεύς Ποστολάκας (Βιέννη, 18 Σεπτεμβρίου 1821 - 6 Αυγούστου 1897, Αθήνα), ήταν Έλληνας νομισματολόγος και αρχαιολόγος του 19ου αιώνα.

Δ) Γνωρίζουμε ότι λίγο καιρό μετά το 1984 ο Konrad Hitzl⁴ ο οποίος εργάστηκε στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών από το 1984-1987, γνώριζε για την ύπαρξη του ημερολογίου, αλλά το απέδωσε σε άλλο συγγραφέα. Επομένως, εκείνη την χρονική περίοδο βρισκόταν ήδη στη βιβλιοθήκη του Ινστιτούτου. Αυτό αποδεικνύεται και από το μικρό σημείωμα με τον γραφικό χαρακτήρα του Konrad Hitzl, το οποίο βρίσκεται τώρα μαζί με το ημερολόγιο. Στο χειρόγραφο σημείωμα αναγράφεται, εσφαλμένα, ότι ο συγγραφέας του ημερολογίου ήταν ο Friedrich Schmidt, ο κηπουρός του Εθνικού κήπου το 1840. Αυτή η διαπίστωση του σημειώματος δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα.

Παρά την επιτυχία της εξακρίβωσης του συντάκτη του ημερολογίου, δεν μπορούμε λοιπόν, με όσα γνωρίζουμε μέχρι σήμερα, να πούμε με σιγουριά πως βρέθηκε το ημερολόγιο στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών.

⁴ Ο Konrad Hitzl (15 Φεβρουαρίου 1953- 4 Μαρτίου 2019) ήταν Γερμανός κλασικός αρχαιολόγος.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ.....	5
ΠΕΡΙΛΗΨΗ - ABSTRACT.....	6
ΕΙΣΑΓΩΓΗ-ΙΣΤΟΡΙΚΟ.....	8
ΚΕΦΑΛΑΙΟ I. Το χειρόγραφο ημερολόγιο του Johann Friedrich Julius Schmidt.....	13
1.1 Ορισμός του Ημερολογίου.....	13
1.2 Ιστορικά στοιχεία.....	14
1.3 Ο καθοριστικός 19 ^{ος} αιώνας και το σύγχρονο Ημερολόγιο.....	18
1.4 Είδη ημερολογίων.....	22
1.5 Η συλλογή του χαρτώου υλικού και των ημερολογίων του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών.....	24
1.6 Βιογραφικές πληροφορίες του συντάκτη του ημερολογίου, Johann Friedrich Julius Schmidt.....	34
1.7 Κατάταξη σε κατηγορία και χαρακτηρισμός του ημερολογίου του Johann Friedrich Julius Schmidt σύμφωνα με το περιεχόμενό του.....	36
ΚΕΦΑΛΑΙΟ II. Παρουσίαση του αντικειμένου.....	38
2.1 Περιγραφή σώματος.....	40
2.2 Περιγραφή βιβλιοδεσίας.....	47
2.3 Ανάλυση του χαρτιού.....	50
2.4 Ανάλυση των μελανιών και της γραφής.....	52
ΚΕΦΑΛΑΙΟ III. Περιγραφή κατάστασης διατήρησης του αντικειμένου.....	58
3.1 Περιγραφή φθορών σώματος.....	59
3.2 Περιγραφή φθορών βιβλιοδεσίας.....	63

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV. Πρόγραμμα και εφαρμογή επεμβάσεων συντήρησης.....	65
ΚΕΦΑΛΑΙΟ V. Παρουσίαση του αντικειμένου μετά τη συντήρηση.....	92
5.1 Φωτογραφική τεκμηρίωση.....	93
5.2 Προτάσεις σωστής αποθήκευσης και φύλαξης.....	96
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	98
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	100
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	107

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι. Το χειρόγραφο ημερολόγιο του Johann Friedrich Julius Schmidt

1.1 Ορισμός του Ημερολογίου

Το ημερολόγιο του *Johann Friedrich Julius Schmidt* δεν αποκαλύπτει αμέσως στον αναγνώστη την ταυτότητά του. Το πρώτο λοιπόν ερώτημα που προκύπτει κατά την μελέτη του, είναι να προσδιοριστεί το συγκεκριμένο είδος του παρόντος χειρόγραφου ημερολογίου του 19^{ου} αιώνα.

Το ημερολόγιο ορίζεται ως ένα καθημερινό πρωτόκολλο εμπειριών, ένα σύνολο σημειώσεων, που κρατούνται συνήθως αρκετά τακτικά, αν όχι καθημερινά, όπου καταγράφονται πράξεις, γεγονότα, σκέψεις, αρκετά συχνά και συναισθήματα του συντάκτη και συνήθως συντάσσεται σε πρώτο πρόσωπο. Είναι ένα είδος αυτοβιογραφίας, με τη διαφορά, ότι η αυτοβιογραφία είναι μία διήγηση της ιστορίας της ζωής του συγγραφέα, φυσικά γραμμένη από τον ίδιο και με έμφαση σε καθοριστικά γεγονότα καταχωρημένα χρονολογικά.

Το ημερολόγιο μπορεί να συνοδεύει ένα άτομο σε ολόκληρη τη ζωή του ενώ άλλοτε περιορίζεται σε κάποια συγκεκριμένη περίοδο της ζωής του (συχνά στην εφηβεία). Άλλοτε, πάλι δημιουργείται κατά τη διάρκεια ενός ταξιδιού ή άλλων ιστορικών γεγονότων, όπως πολέμους, επαναστάσεις, και διαφόρων άλλων κοινωνικών αναταραχών (The Editors of Encyclopaedia Britannica, 1998).

Τις περισσότερες φορές παραμένουν αδημοσίευτα, αρκετά συχνά όμως ημερολόγια διάσημων δημοσιεύτηκαν μετά θάνατον, διότι αποτελούσαν κείμενα μεγάλης λογοτεχνικής και ιστορικής αξίας. Η μελέτη τους έχει ιδιαίτερη σημασία για την κοινωνιολογική τεκμηρίωση και την μελέτη της προσωπικής ζωής και της εργασίας του εκάστοτε ημερολογιογράφου/συντάκτη.

Όπως μας πληροφορεί ο Γρηγόρης Πασχαλίδης «Στο προσωπικό ημερολόγιο η καθημερινή καταγραφή του εαυτού συνδυάζεται με την περιγραφή, το χρονικό και την υπόμνηση (Πασχαλίδης 1993:44)... Ο γραπτός λόγος των ημερολογίων είναι μεικτός, άλλοτε αφηγηματικός και άλλοτε αποφαντικός και η αυτοαναπαραστική πρόθεση των συγγραφέων τους μορφολογικά πραγματώνεται με την αυθιστόρηση, την αυτοπεριγραφή και την αυτοεξέταση (Πασχαλίδης 1993:47).» (Δαλεζίου, 2010)

1.2 Ιστορικά στοιχεία

Μια πρώτη μορφή ημερολογίου συναντούμε στην καταγραφή του Μέρερ, ενός Αιγύπτιου αξιωματούχου κατά την 4^η Δυναστεία και συγκεκριμένα στο 27^ο έτος της βασιλείας του Χέοπα. Πρόκειται για ένα αρχαίο Αιγυπτιακό χειρόγραφο ημερολόγιο σε πάπυρο ηλικίας 4500 ετών με διάφορες καταγραφές καθημερινών οικοδομικών δραστηριοτήτων και μεταφοράς ασβεστόλιθων από την Τούρα στη Γκίζα (Wikibrief Tagebuch, 2021) (Εικόνα 1).

Εικόνα 1. Papyrus containing the diary of Merer from day 19 to 25 (read right to left) at the Wadi al-Jarf exhibition, Cairo Museum, 2016. (Πηγή: <https://www.historytoday.com/archive/history-matters/monumental-record>)

Σημειώσεις για τις καιρικές συνθήκες, τις τιμές των προϊόντων, την απλή, καθημερινή ζωή και αναφορές σε θεούς, που βρέθηκαν σε ασσυριακές πλάκες πηλού (Wikipedia Tagebuch, 2023), όπως και το περίφημο έργο, Τα Εις Εαυτόν (~178 μ.Χ), του Μάρκου Αυρηλίου, ο οποίος κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του κατέγραφε τους συλλογισμούς του, έδινε στον εαυτό του συμβουλές, τον εμπύχωνε με τη δύναμη της φιλοσοφίας, αποτελούν ίσως τον μακρινό πρόγονο του σημερινού ημερολογίου, ενώ το πρώτο ημερολόγιο ταξινομημένο κατά ημερομηνίες συντάχθηκε στην Αραβική γλώσσα κατά τον 11^ο αιώνα (Ποταμιάνος, Χαχλά, 2006).

Τα ημερολόγια των πλοιάρχων των πλοίων, τα χρονικά, διάφορες καταγραφές μυστικιστών, οι γραπτές αφηγήσεις διαφόρων γεγονότων κατά χρονολογική σειρά, χωρίς ωστόσο να γίνονται αναφορές σε προσωπικές εμπειρίες ή ιδέες, παρά μόνον σε συναισθήματα, κατά την περίοδο του Μεσαίωνα είναι προφανώς το έδαφος πάνω

στο οποίο αναπτύχθηκε το σημερινό ημερολόγιο. Η τεχνική εξέλιξη αφενός, που επιτρέπει την αύξηση της χρήσης του χαρτιού, υλικού πιο προσιτού από την περγαμηνή και αφετέρου η προσπάθεια χειραφέτησης του ατόμου ως υποκειμένου μέσα από τη γνώση και την αυτογνωσία δημιουργούν το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύσσεται η μορφή του ημερολογίου που δεν περιορίζεται πλέον σε καταγραφή γεγονότων ή αναφορές, αλλά εξελίσσεται σε επεξεργασία εντυπώσεων, σε καταγραφή ταξιδιωτικών και ιστορικών παρατηρήσεων.

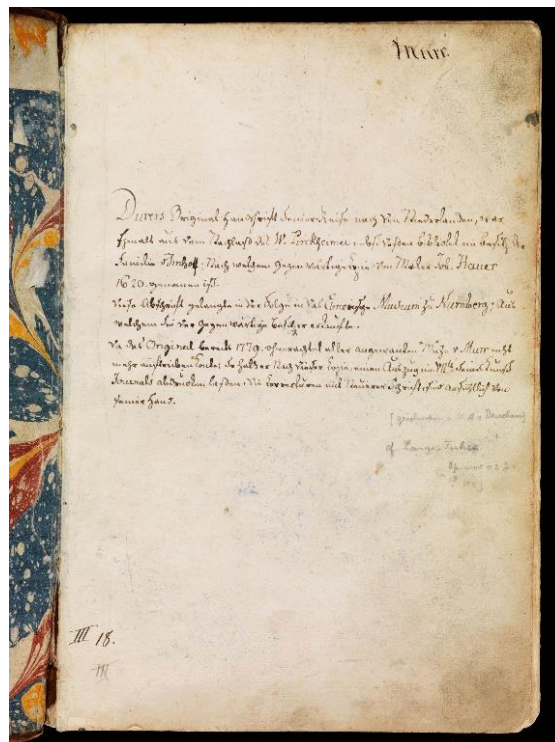
Το Ημερολόγιο ενός Πολίτη του Παρισιού (*Journal d'un Bourgeois de Paris*), έργο Ανώνυμου, περιλαμβάνει αντιδράσεις και υποκειμενικά σχόλια στις κοινωνικές αλλαγές των ετών από το 1405 έως το 1449 με αποτέλεσμα αυτό το ημερολόγιο να αποτελεί σημαντική ιστορική πηγή για τα πολιτικά και εκκλησιαστικά γεγονότα, τις οικονομικές συνέπειες, τις καιρικές συνθήκες και άλλες πληροφορίες για το πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα, για μεγάλο μέρος δηλαδή του εκατονταετούς πολέμου (*Wikipedia Journal d'un Bourgeois de Paris, 2021*).

Κατά τον 16^ο αιώνα πυκνώνει η εμφάνιση προσωπικών ημερολογίων, τα οποία δεν αποτελούσαν υλικό προς δημοσίευση, αλλά «φωτογράφιζαν» προσωπικές στιγμές του συντάκτη, του ημερολογιογράφου (*diarist*), με απώτερο σκοπό τη διατήρηση ευχάριστων στιγμών στη μνήμη της οικογένειας ή έστω ενός στενού φιλικού κύκλου. Άλλες φορές ωστόσο τέτοια ημερολόγια με αληθινό ή φανταστικό περιεχόμενο, συντάσσονταν με στόχο τη δημοσίευση και αποτελούν ξεχωριστό λογοτεχνικό είδος (*Tagebuchliteratur* = Λογοτεχνία του Ημερολογίου ή Ημερολογιακή Λογοτεχνία) το οποίο αποτελεί αντικείμενο πανεπιστημιακής διδασκαλίας και έρευνας ως σήμερα (*Wikipedia Tagebuchliteratur, 2022*).

Τα περισσότερα ημερολόγια ωστόσο στον γερμανόφωνο χώρο αυτής της εποχής διατηρούν τη μορφή του χρονικού και αποφεύγουν την εμβάθυνση σε προβληματισμούς ακόμα και μέχρι τον 17^ο αιώνα. Έτσι, έχουμε το ημερολόγιο του *Albrecht Dürer*, όπου ο Γερμανός ζωγράφος και θεωρητικός της περιόδου της Γερμανικής Αναγέννησης αναφέρεται και περιγράφει ένα ταξίδι με τη σύζυγό του. Ένα ταξίδι από τη Νυρεμβέργη στην Ολλανδία από τον Ιούλιο του 1520 έως τον Ιούλιο του 1521 (*Jantzen, 2021*) (Εικόνα 2,3).

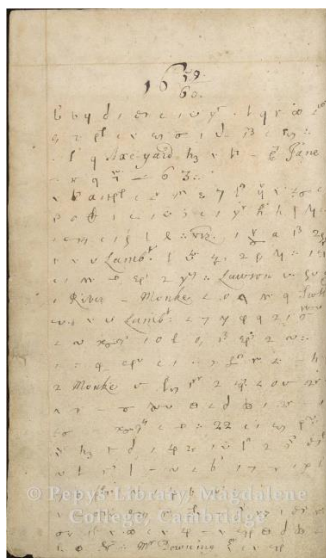
Εικόνα 2. Εξώφυλλο του ημερολογίου του Albrecht Dürer (Πηγή: http://digital.bib-bvb.de/view/bvb_mets/viewer.0.6.5.jsp?folder_id=0&dvs=1666789209897~43&pid=2639468&locale=el_GR&usePid1=true&usePid2=true)

Εικόνα 3. Η εισαγωγή του ημερολογίου του Albrecht Dürer (Πηγή: http://digital.bib-bvb.de/view/bvb_mets/viewer.0.6.5.jsp?folder_id=0&dvs=1666789209897~43&pid=2639468&locale=el_GR&usePid1=true&usePid2=true)

Μπορούμε να συμπεράνουμε λοιπόν ότι η ιστορική πλατφόρμα πάνω στην οποία απέκτησαν τα ημερολόγια το βασικό προφίλ τους είναι προφανώς η εποχή της Ευρωπαϊκής Αναγέννησης. Την οριστική μορφή τους, με τη σημερινή έννοια, την απέκτησαν όμως αργότερα, κατά τον 19^ο αιώνα.

Ένα διαφορετικό παράδειγμα ημερολογίου, το οποίο θα μπορούσε να αποτελεί γέφυρα ανάμεσα στο αντικειμενικό ιδιωτικό ημερολόγιο της Αναγέννησης και το σύγχρονο υποκειμενικό ιδιωτικό ημερολόγιο είναι το πολύτομο ημερολόγιο του Άγγλου Samuel Pepys (1633-1703), το οποίο αναφέρεται στην περίοδο από την 1η Ιανουαρίου του 1660 έως την 31^η Μαΐου του 1669, όπου περιγράφονται με πρωτοφανή για την εποχή ειλικρίνεια προσωπικές ευαισθησίες, χαρές και φόβοι (Εικόνα 4).

Εικόνα 4. Manuscript: The opening of Samuel Pepys's Diary, 1660 (Πηγή: <https://www.magd.cam.ac.uk/pepys/virtual-exhibitions/diary>)

Κατά την περίοδο του συστήματος της Απολυταρχίας, μετά το τέλος του τριακονταετούς πολέμου το 1648 και μέχρι την Γαλλική Επανάσταση το 1789, παρατηρείται μία περιχαράκωση του πολίτη στην ιδιωτική του σφαίρα με συνέπεια το ημερολόγιο να αποκτήσει καθαρά υποκειμενικό ύφος και περιεχόμενο. Αν ανατρέξουμε για παράδειγμα στο προσωπικό ημερολόγιο του Goethe⁵, (1749-1832),

⁵ Ο Johann Wolfgang von Goethe, (Φρανκφούρτη, 28 Αυγούστου 1749 – Βαϊμάρη, 22 Μαρτίου 1832) ήταν παγκοσμίως αναστήματος Γερμανός ποιητής, μυθιστοριογράφος, δραματουργός, θεωρητικός της Τέχνης, φυσιοδίφης και φιλέλληνας (Πηγή: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%93%CE%B9%CF%8C%CF%87%CE%B1%CE%BD_%CE%92%CF%8C%CE%BB%CF%86%CE%B3%CE%BA%CE%B1%CE%BD%CE%B3%CE%BA_%CF%86%CE%BF%CE%BD_%CE%93%CE%BA%CE%B1%CE%AF%CF%84%CE%B5).

θα συναντήσουμε πολύ συχνά έναν καθημερινό προσωπικό απολογισμό, ενώ ο Γερμανός συγγραφέας πολλών σχολικών βιβλίων και δάσκαλος, Johann Hübner, (1668-1731) υποβιβάζει το ημερολόγιο σε κατάστιχο, όπου καταχωρίζονται διάφορες συναλλαγές και εμπορικές πράξεις με χρονολογική σειρά.

1.3 Ο καθοριστικός 19ος αιώνας και το σύγχρονο Ημερολόγιο

Στην περίοδο του Διαφωτισμού (17^{ος}, 18^{ος} αιώνας) παρατηρείται μία αύξηση της τάσης για προσωπική λογοδοσία, για ενδοσκόπηση και προσπάθεια περιγραφής συναισθημάτων, η οποία καλύπτεται ιδεολογικά από τις διεκδικήσεις της ανερχόμενης αστικής τάξης και κορυφώνεται στο Γαλλικό *Journal intime* κατά τον 19^ο αιώνα (Didier, 2022). «Μορφές γραφής όπως τα προσωπικά ημερολόγια, αποτελούν έναν από τους πιο χαρακτηριστικούς τύπους των πρακτικών του εαυτού, μέσω των οποίων αναδεικνύεται η υποκειμενικότητα που φωτίζει την “ιδιωτική” πλευρά της ύπαρξης.» (Δαλεζίου, 2010).

Ο 19^{ος} αιώνας είναι οπωσδήποτε καθοριστικός για την ιστορία του ημερολογίου, διότι εξαπλώνεται η χρήση του και αυξάνεται ο αριθμός των δημοσιευμένων ημερολογίων ιδιαίτερα στους κύκλους των πολιτικών, των καλλιτεχνών και των συγγραφέων. Παράλληλα αυξάνεται και η κριτική, διότι το δημοσιευμένο ημερολόγιο αποκτά σταδιακά τη μορφή του λογοτεχνικού είδους, διαμορφώνει δηλαδή ξεχωριστή κατηγορία, και ως τέτοιο είναι εκτεθειμένο στο κοινό και στις εντυπώσεις ή τα συναισθήματα που προκαλεί. Είναι πολύ μακρύς ο κατάλογος των δημοσιευμένων ημερολογίων, κυρίως επωνύμων, της εποχής ή και παλαιότερων, που ανακαλύφθηκαν τότε και δημοσιεύθηκαν μεταθανάτια, ενώ το περιεχόμενό τους αποτελεί συχνότερα βάση για λογοτεχνικές δημιουργίες, εφόσον συχνά πραγματικά και φανταστικά γεγονότα αναμειγνύονται από τους συντάκτες ακριβώς με αυτό το στόχο, να δημοσιευθούν δηλαδή ως λογοτεχνική δημιουργία.

«Παρόλα αυτά, στο προσωπικό ημερολόγιο ο αποδέκτης είναι κατά κανόνα ο «εαυτός» (Πασχαλίδης 1993: 46). Όπως όμως έχει προτείνει ο Ong (1997[1982]: 144) το ημερολόγιο απαιτεί -κατά κάποιον τρόπο- τη μέγιστη μυθική διάπλαση ομιλητή και αποδέκτη, καθώς ο συγγραφέας έχει πάντα στον νου του ένα φανταστικό κοινό και πρέπει να δημιουργήσει έναν ρόλο τον οποίο θα παίξουν απόντες και συχνά άγνωστοι αναγνώστες. Στο σημείο αυτό και η Paperno (2004) συμφωνεί ότι η αρχή της συνομιλίας αποκλειστικά με τον εαυτό δεν ισχύει στην πράξη, καθώς αρκετοί ημερολογιογράφοι έχουν στο μυαλό τους κάποιους πιθανούς αναγνώστες,

είτε πρόκειται για στενούς φίλους στα χέρια των οποίων μπορεί να βρεθεί το ημερολόγιό τους είτε για κάποιο άγνωστο σε αυτούς πρόσωπο που πιθανώς να το διαβάσει στο μέλλον (2004: 564). Κατ' αυτόν τον τρόπο, ακόμη και μιλώντας κανείς απευθυνόμενος στον εαυτό του, ουσιαστικά πλάθει και έναν μελλοντικό αποδέκτη» (Δαλεζίου, 2010).

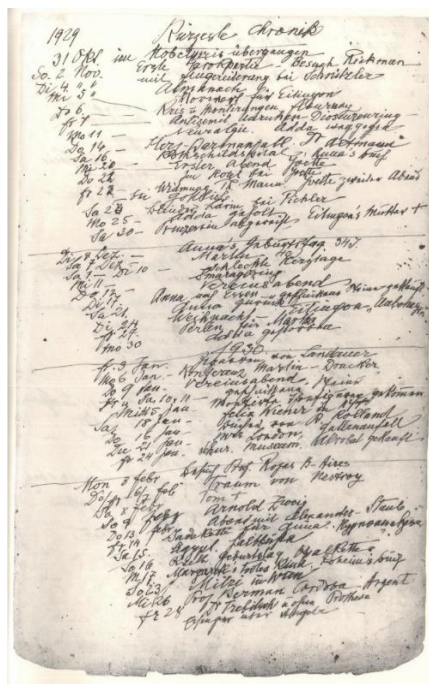
Και στον γερμανικό χώρο θα διαπιστώσουμε κατά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα αυτή την ιδιαίτερη τάση προς τον συναισθηματισμό και την ευαισθησία, αποτέλεσμα των επιρροών του γαλλικού κινήματος στη ζωγραφική των Intimisten, ως διάδοχο ρεύμα των Impressionisten. Στις λογοτεχνικές τάσεις της εποχής, οι οποίες επηρεάζουν και το ύφος των ημερολογίων, υπερισχύει η περιγραφή του εσωτερικού κόσμου των ηρώων έναντι της περιγραφής των κοινωνικών συνθηκών, ενώ είναι διάχυτη η απογοήτευση για τις χαμένες αξίες της Δημοκρατίας, που είχαν διακηρυχθεί κατά τη Γαλλική Επανάσταση. Γερμανοί συγγραφείς που ανήκουν σε αυτήν την κατηγορία είναι ο E.T.A. Hoffmann (1776-1822) και ο Friedrich Hebbel (1813-1863) (Buecher Wiki).

Το Σεπτέμβριο του 2019 εγκαινιάστηκε στο Βερολίνο η έκθεση των ημερολογίων του μεγάλου Γερμανού ερευνητή και φυσιοδίφη Alexander von Humboldt (1769-1859) (Εικόνα 5). Μεγάλο μέρος των ημερολογίων του (εννέα τόμοι) αναφέρεται στο ταξίδι του στην Αμερική μεταξύ των ετών 1799 και 1804 και στις εντυπώσεις του, όπως συνήθιζε να ακολουθεί άλλωστε και σε άλλα ταξίδια του, στην Αγγλία το 1790 ή στη Ρωσία το 1829. Τα ημερολόγια του ξεπερνούν τα όρια του προσωπικού ημερολογίου και αποτέλεσαν το υλικό των επιστημονικών του συγγραμμάτων, πρακτική αρκετά διαδεδομένη κατά τον 19^ο αιώνα (Orlandi, 2019).

Εικόνα 5. Έκθεση των ημερολογίων του Alexander von Humboldt στην Κρατική Βιβλιοθήκη του Βερολίνου (Πηγή: <https://humboldt.staatsbibliothek-berlin.de/fuehrungen-durch-die-ausstellung/>)

Σε αντίθεση με τον Humboldt ο θεμελιωτής της ψυχανάλυσης Sigmund Freud (1856-1939), του οποίου οι έρευνες ενσωμάτωσαν τη ψυχολογική γνώση στη χρήση του ημερολογίου, εμφανίζει στο ημερολόγιό του την ιδιωτική, την “σπιτική” του πλευρά. Πρόκειται για ένα προσωπικό ημερολόγιο, το οποίο είναι γεμάτο από λακωνικές σημειώσεις καθημερινότητας των ετών 1929-1939 με τελευταία καταγραφή στις 2 Αυγούστου 1939, λίγες ημέρες πριν το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου πολέμου (Εικόνα 6) (Koellreuter, 2009).

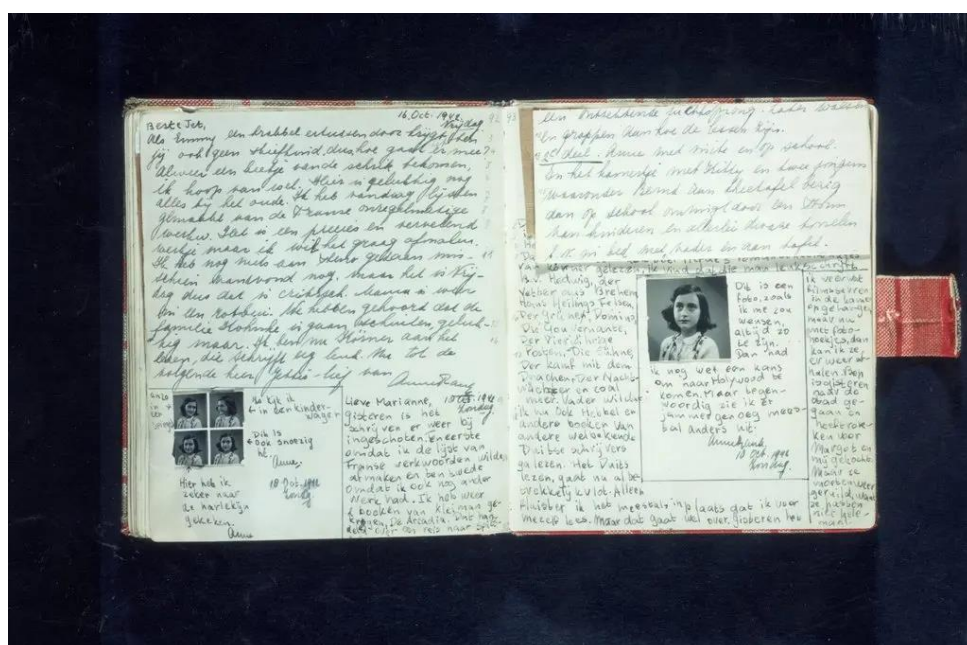

Εικόνα 6. Απόσπασμα από το ημερολόγιο του Sigmund Freud (1929-1939) (Πηγή: <https://zentralbuchhandlung.de/itm/sigmund-freud-tagebuch-1929-1939-3-87877-481-8-217.html>)

Σε μία από τις παλαιότερες αρχές της ψυχανάλυσης, αυτής του ελεύθερου συνειρμού, βασίζεται άλλωστε και η θεραπευτική αξία της εκφραστικής γραφής (expressive writing, Expressives Schreiben), η οποία αναπτύχθηκε τον επόμενο αιώνα (Δράκου, 2020).

Πληροφορίες για την ερωτική ζωή, για φαντασιώσεις, για προσωπικά περιστατικά, που σχετίζονται με τους αρραβώνες του με την Felice Bauer ή την Julie Wohryzek, τις πλατωνικές του σχέσεις με άλλες γυναίκες βρίσκονται πολλές στα ημερολόγια του γερμανόφωνου συγγραφέα του 19^{ου}- 20^{ου} αιώνα Franz Kafka (1883-1924), πολλές από τις οποίες απετέλεσαν και το υλικό για την μετέπειτα επεξεργασία τους σε διάφορα έργα του.

Η δημοτικότητα του ημερολογίου αυξάνεται ακόμα περισσότερο κατά τον 20^ο αιώνα. Οι αρνητικές επιπτώσεις των δύο πολέμων δημιουργούν κίνητρο στον καταπιεσμένο πληθυσμό να καταγράψει τις έντονες στιγμές που βίωσε, τους κινδύνους, τη βία και τις κακουχίες στο προσωπικό του ημερολόγιο. Παγκόσμια γνωστό από την εποχή είναι το ημερολόγιο της Γερμανο-ολλανδής εβραϊκής καταγωγής Anne Frank, το οποίο συνέταξε η ίδια κρυμμένη σε κάποιους μυστικούς χώρους στο σπίτι στο Άμστερνταμ, όπου είχε καταφύγει με την οικογένειά της κατά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο για να αποφύγει τις διώξεις των Ναζί. Το ημερολόγιό της δημοσιεύθηκε από τον πατέρα της, ο οποίος διασώθηκε από το Ολοκαύτωμα και μεταφράσθηκε σε δεκάδες γλώσσες.

Εικόνα 7. Σελίδες από το Ημερολόγιο της Anne Frank, γραμμένες τον Οκτώβριο του 1942. Credit...Anne Frank Fonds - Basel, via Getty Images (Πηγή: <https://www.nytimes.com/2015/11/14/books/anne-frank-has-a-co-as-diary-gains-co-author-in-legal-move.html>)

Όπως ήδη αναφέρθηκε, δρόμους στη συγγραφή και στο χαρακτήρα του Ημερολογίου ανοίγει στο τέλος του 20^{ου} αιώνα η μέθοδος της εκφραστικής γραφής ως θεραπευτικής γραφής, όπως ορίστηκε από τους James W. Pennebaker και Joshua M. Smyth. (Pennebaker, Smyth, 1990). Ο diarist αποτυπώνει καθαρά συναισθήματα, σκέψεις, εξωτερικεύει τον εσωτερικό του κόσμο και πιθανόν λυτρώνεται από στοιχεία που τον επιβαρύνουν ψυχολογικά και βιολογικά με στόχο τη θεραπεία ή την τόνωση της άμυνας του οργανισμού του.

Οι καταχωρήσεις του μπορούν να γίνουν σε χειρόγραφο ημερολόγιο ή ηλεκτρονικό, εφόσον υπάρχει πλέον η δυνατότητα να διατηρήσουμε και να δημοσιεύσουμε ημερολόγιο στο διαδίκτυο με τη βοήθεια διάφορων ιστοτόπων (Haupt, 2019).

Πολλά ημερολόγια έχουν και ιστορική βαρύτητα, διότι μέσα από τις προσωπικές καταγραφές μάς μεταφέρουν μία σε μεγάλο ποσοστό ρεαλιστική εικόνα της εποχής, λαμβάνοντας υπόψη μας ασφαλώς και το φίλτρο του υποκειμενικού παράγοντα. Θεωρούνται δε τόσο σημαντικά, ώστε στην πόλη Emmendingen της Βάδης Βυρτεμβέργης έχει ιδρυθεί από το 1988 το Γερμανικό Αρχείο Ημερολογίων (Deutsches Tagebucharchiv e.V. DTA), το οποίο από το 2014 έχει και μουσειακό επισκέψιμο τμήμα, έτσι ώστε αδημοσίευτα ημερολόγια να συλλεχθούν, να αρχειοθετηθούν και να γίνουν προσβάσιμα σε ερευνητές και το κοινό. Από το 2019 μάλιστα έχει χαρακτηριστεί ως “Πολιτιστικό Μνημείο ιδιαίτερης σημασίας”. Εκεί θα ανακαλύψει ο ενδιαφερόμενος ημερολόγια, επιστολές και αναμνήσεις από το τέλος του 19^{ου} αιώνα έως σήμερα από ένα κατάλογο 25.000 αντικειμένων από περισσότερους από 5.000 συγγραφείς (Deutsches Tagebucharchiv, 2015).

Το Αρχείο Ημερολογίου και Μνήμης (Tagebuch und Erinnerungsarchiv Berlin e.V. TEA), το οποίο ιδρύθηκε το 2012 στο Βερολίνο αποτελεί εξάλλου ένα άλλο παράδειγμα συλλογής και διατήρησης μεγάλου αριθμού ημερολογίων και επιστολών τριών αιώνων στη Γερμανία (TEA Tagebuch- und Erinnerungsarchiv Berlin, 2022).

Αξίζει να σημειώσουμε σε αυτό το σημείο ότι η 12^η Ιουνίου εορτάζεται στη Γερμανία ως η ημέρα του Ημερολογίου (Tag des Tagebuchs). Η συγκεκριμένη ημερομηνία επελέγη διότι είναι η ημέρα γέννησης της Anne Frank (1929-1945).

1.4 Είδη ημερολογίων

Για ένα παραδοσιακό προσωπικό χειρόγραφο ημερολόγιο συνήθως χρησιμοποιείται ένα βιβλίο μικρών διαστάσεων με λευκές σελίδες με ή χωρίς γραμμές, ένα τετράδιο και μερικές φορές μεμονωμένες σελίδες/τεύχη, οι οποίες στη συνέχεια συρράπτονται με κάποιον τρόπο. Ακόμη, χρησιμοποιούνται σημειωματάρια ή επιτραπέζιοι ημεροδείκτες.

Το περιεχόμενο, το οποίο είναι συνήθως εμφανές από το όνομά του, μπορεί να διαφέρει, όπως είδαμε στην ιστορική αναδρομή. Συναντούμε λοιπόν, ημερολόγια διατροφής, ευχαριστιών και ευγνωμοσύνης, κηπουρικής, ύπνου και ονείρων, υγείας και θεραπείας, ημερολόγια για φοβίες και άγχη, μαθησιακά, και πολλά άλλα (my-diary.org).

Μία μορφή ημερολογίου, το οποίο είναι σε χρήση ήδη από τον 15^ο αιώνα είναι το Σημειωματάριο (Notebook, Notizbuch). Το περιεχόμενό του το διαφοροποιεί από το

προσωπικό ημερολόγιο, διότι η χρονολογική σειρά και τα προσωπικά βιώματα παραχωρούν τη θέση τους σε πραγματικά στοιχεία, παρατηρήσεις και αντικειμενικές σημειώσεις. Είναι ιδιαίτερα δημοφιλές σε επιστημονικούς ερευνητές και φυσιοδίφες με την ιδιαίτερη ονομασία «Βιβλίο Παρατηρήσεων» (Beobachtungsbuch) ή «Βιβλίο Πεδίου» (Feldbuch) και λογοτέχνες για σημειώσεις διαφόρων εμπνεύσεών τους.

Σε ανάλογη κατηγορία εντάσσεται και το ταξιδιωτικό ημερολόγιο (Travel Journal, Road Journal Reisetagebuch), στο οποίο περιγράφονται καθημερινές ταξιδιωτικές εμπειρίες πραγματικές ή φανταστικές, ως λογοτεχνική παραγωγή. Ήταν ιδιαίτερα αγαπητό με τη μορφή του οδοιπορικού ήδη από τον 16^ο αιώνα, αλλά γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση από τον 19^ο αιώνα λόγω της βελτίωσης των μέσων μεταφοράς και της αύξησης των μετακινήσεων σε παγκόσμια κλίμακα. Σε αυτή την κατηγορία θα μπορούσε να καταταγεί και το «Ελλάδος Περιήγησις» του Πausανία από τον 2^ο μ.Χ. αιώνα.⁶

Λόγω των συνεχών πολεμικών συρράξεων παρατηρούμε από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα την αύξηση των λεγομένων πολεμικών ημερολογίων (War Diary, Kriegstagebuch). Στα επίσημα στρατιωτικά ημερολόγια καταγράφονται από τους επιτελείς καθημερινά στρατιωτικές επιχειρήσεις στο πολεμικό μέτωπο, ενώ στα προσωπικά ή ανεπίσημα, ιδιαίτερες εμπειρίες των στρατευμένων. Αυτό το είδος πρωτοεμφανίζεται μάλλον κατά τον 15^ο αιώνα και αποτελεί σημαντική ιστορική πηγή και λογοτεχνικό υλικό (Δαλεζίου, 2010).

«Ως αναπόσπαστο μέρος της καθημερινής ανασκαφικής τεκμηρίωσης, το ημερολόγιο ανασκαφών (excavation diary, Grabungstagebuch) περιέχει πληροφορίες για τις διάφορες ανασκαφικές φάσεις, τις τομές, τη θέση και το βάθος των κινητών και ακίνητων ευρημάτων καθώς και σημειώσεις για τη στρωματογραφία.» μάς πληροφορεί η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία (Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 2003)

Ο μοντέρνος όρος Journaling (= γράφω ημερολόγιο), μάς απομακρύνει από το κλασικό προσωπικό ημερολόγιο και υπονοεί ένα σύγχρονο ημερολόγιο ενηλίκων, το οποίο υποστηρίζει ψυχολογικά και βιολογικά το άτομο μέσα από τακτική καταγραφή σκέψεων, συναισθημάτων και προβληματισμών. Διαφέρει από το προσωπικό ημερολόγιο διότι δεν καταγράφονται βιώματα και αναμνήσεις, αλλά ένας προσωπικός διαλογισμός, που στη συνέχεια ενισχύει την οργάνωση της ζωής σε

⁶ Το Ελλάδος περιήγησις, είναι ένα εκτενές έργο που περιγράφει την αρχαία Ελλάδα με μαρτυρίες από πρώτο χέρι και αποτελεί σοβαρό σημείο σύνδεσης μεταξύ της κλασικής φιλολογίας και της σύγχρονης αρχαιολογίας.

καθημερινή βάση. Την προσωπική οργάνωση ενισχύει ιδιαίτερα το *Bullet Journal* (BuJo), μία πρόταση του αμερικανού σχεδιαστή ψηφιακών προϊόντων Ryder Carroll, το οποίο σε χειρόγραφο ή ψηφιακή μορφή, έγινε ιδιαίτερα δημοφιλές την τελευταία δεκαετία με τη συνδυασμένη χρήση ενός ευρετηρίου και ενός συστήματος συμβόλων. Το είδος αυτό διευκολύνει αφενός την καθημερινότητα και εμπνέει αφετέρου την καταχώριση συναισθημάτων, καλλιτεχνικών ανησυχιών και καταγραφής σκέψεων κάθε είδους με στόχο τη βελτίωση της ψυχικής υγείας (Dein Kreatives Dreieck, 2020).

1.5 Η συλλογή του χαρτώου υλικού και των ημερολογίων του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών

Το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών εκτός από μια πλούσια βιβλιοθήκη, έχει και ένα πλούσιο Αρχείο το οποίο καλύπτει ένα μεγάλο χρονολογικό εύρος και εμπλουτίζεται συνεχώς με δωρεές και κληροδοτήματα. Περιλαμβάνει συλλογές χειρογράφων και χαρτώου/αρχειακού υλικού από το 1874, δηλαδή την χρονολογία ίδρυσης του Ινστιτούτου, μέχρι και σήμερα.

*Εικόνα 8. Το κτήριο του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών σε φωτογραφία εποχής (1925-1927)
(Λήψη: Emil Kunze)*

Οι συλλογές περιλαμβάνουν αρχεία σχεδίων και αποτυπώσεων (Zeichnungsarchiv), χαρτών (Kartenarchiv), διοικητικά έγγραφα (Altregistratur), τα αρχεία των ερευνών και ανασκαφών (Grabungs- und Forschungsarchiv), επιστημονικά αδημοσίευτα έργα (Nachlässe), καθώς επίσης και πάνω από 45 προσωπικά αρχεία κυρίως Γερμανών και Ελλήνων αρχαιολόγων, ερευνητών και λογίων. «Ιδιαίτερα τα προσωπικά αρχεία προσφέρουν μια σύνθετη συλλογή ιστορικών τεκμηρίων που φωτίζουν διάφορες πτυχές της ζωής και της δράσης των δημιουργών τους και καταδεικνύουν τον ρόλο του Ινστιτούτου ως πόλου έλξης για την ακαδημαϊκή κοινότητα και ως κόμβου για την αρχαιολογική έρευνα» (Γρηγορόπουλος, 2021). Ενδιαφέρον σημειώνει επίσης και η συλλογή αρνητικών (128.000 αρνητικά), μία από τις παλαιότερες και εγκυρότερες στον τομέα της ελληνικής αρχαιολογίας, και φωτογραφικών αντιγράφων (Photoarchiv&Positivsammlung) αλλά και αεροφωτογραφιών (Luftbildarchiv) τα οποία ανήκουν στο Φωτογραφικό Αρχείο (Fotothek) του Ινστιτούτου.

Τα ημερολόγια αποτελούν επίσης μεγάλο μέρος των προσωπικών αρχείων του Ινστιτούτου. «Στην κατηγορία αυτή, ανήκουν δύο από τα σημαντικότερα προσωπικά αρχεία που δημιουργήθηκαν πολύ πριν από την ίδρυσή του. Το πρώτο είναι το αρχείο του Karl Otfried Müller (Εικ.9,10), καθηγητή αρχαιογνωστικών επιστημών στο Πανεπιστήμιο του Göttingen και πρωτοπόρου της ιστορικής τοπογραφίας, που περιλαμβάνει δύο ημερολόγια με τις σημειώσεις του ολιγόμηνου ταξιδιού του στην Ελλάδα το 1840, το οποίο καλύπτει κυρίως την Αττική και τη Στερεά Ελλάδα, λίγο πριν από τον θάνατό του στους Δελφούς. Το δεύτερο ανήκει στον Αχιλλέα Ποστολάκα (Εικ.11), διευθυντή του Νομισματικού Μουσείου την περίοδο 1856–1888, ο οποίος στη διαθήκη του δώρισε ένα μεγάλο μέρος της προσωπικής βιβλιοθήκης του στο Ινστιτούτο της Αθήνας.» μας πληροφορεί ο Δ. Γρηγορόπουλος στο άρθρο με τίτλο «Εξερευνώντας τα προσωπικά αρχεία του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών». Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα ταξιδιωτικά ημερολόγια του Habbo Gerhard Lolling (Εικ.12), Γερμανού κλασικού αρχαιολόγου του 19^{ου} αιώνα, την περίοδο του 1876-1888 στην Αττική, τη Στερεά Ελλάδα και την Εύβοια, τη Θεσσαλία και την Ήπειρο, τα νησιά του Ιονίου, την Πελοπόννησο, νησιά του βορείου Αιγαίου, όπως η Λήμνος, και περιοχές της Μικράς Ασίας, όπως η Τρωάδα. Επιπρόσθετα, σώζονται και τα σημειωματάριά του, τα οποία χρησιμοποιούσε στις ανασκαφές του στο Μενίδι όπου και ανέσκαψε έναν σημαντικό θολωτό τάφο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, αλλά και κατά την ανασκαφή ενός εκτεταμένου νεκροταφείου στην Τανάγρα (Γρηγορόπουλος, 2021). Ένα ακόμη σημαντικό πρόσωπο για το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών είναι ο Wilhelm Dörpfeld (Εικ.16), Γερμανός αρχιτέκτονας, περισσότερο γνωστός για τη

συνεισφορά του στην κλασική αρχαιολογία και πρώην διευθυντής (Erster Sekretär) του Ινστιτούτου (1887-1912) με ένα ιδιαίτερα πλούσιο αρχείο, το οποίο περιλαμβάνει περίπου 25 προσωπικά ημερολόγια και τα ημερολόγια των ανασκαφών του στη Λευκάδα, την Κέρκυρα και σε διάφορα μνημεία της Αθήνας (τη λεγόμενη Εννεάκρουνο, το θέατρο του Διονύσου, την Πνύκα και τον Άρειο Πάγο). Οι σημειώσεις και τα ημερολόγια του θεωρούνται μέχρι σήμερα υποδειγματικά για τη μελέτη της αρχαίας αρχιτεκτονικής και τις σύγχρονες τεχνικές αρχαιολογικής ανασκαφής και καταγραφής. Ο Wilhelm Dörpfeld, το 1896, ίδρυσε επίσης και την Γερμανική Σχολή Αθηνών (Deutsche Schule Athen, DSA), ένα από τα παλαιότερα και πιο φημισμένα σχολεία της Ελλάδας το οποίο επεκτείνεται συνεχώς και βρίσκεται σε λειτουργία μέχρι και σήμερα.

Με την οπτική παρατήρηση που πραγματοποιήθηκε σε ένα μέρος της συλλογής των ημερολογίων αυτών (Εικ. 20-25), συμπεραίνεται ότι εμφανίζουν αρκετές φθορές τόσο στο σώμα όσο και στην βιβλιοδεσία τους και χρήζουν προληπτικής συντήρησης. Επίσης, η κατάλληλη αποθήκευσή τους αποτελεί κύριο παράγοντα για την διασφάλιση της μακροχρόνιας διατήρησής τους.

Η ειδοποιός διαφορά ανάμεσα στο Βιβλιακό Αρχειακό υλικό και στα άλλα μουσειακά αντικείμενα, είναι ότι αυτό το υλικό πρέπει και μετά τη συντήρησή του να διατηρήσει τη λειτουργικότητά του που είναι η χρήση και η ανάγνωση. Θα πρέπει επομένως η κατάστασή του να επιτρέπει την απρόσκοπτη χρήση του από επιστήμονες, ερευνητές ή γενικά ενδιαφερόμενους, διότι πολύ συχνά τέτοια αντικείμενα ερευνώνται, κυρίως από φιλόλογους, κατ' επανάληψη και για μεγάλο διάστημα. Η παράταση της διάρκειας ζωής τους και η λειτουργικότητά τους είναι λοιπόν η μεγάλη πρόκληση, που έχει να αντιμετωπίσει ο συντηρητής, του οποίου η άρτια κατάρτιση πρέπει να αποτελεί εγγύηση και να εξασφαλίζει το τελειότερο δυνατόν αποτέλεσμα. Η συντήρηση Βιβλιακού-Αρχειακού υλικού προϋποθέτει εξάλλου εκτός από γνώσεις παλαιογραφίας και αρχειονομίας και άριστες γνώσεις Χημείας, τις οποίες αποκτούν όλοι οι συντηρητές ανεξάρτητα από την εξειδίκευσή τους ή τον τομέα δράσης τους, όπως και γνώσεις που αφορούν τη σύσταση των υλικών και τις τεχνικές της ζωγραφικής ή της χαρακτικής (Χούλης, 2004).

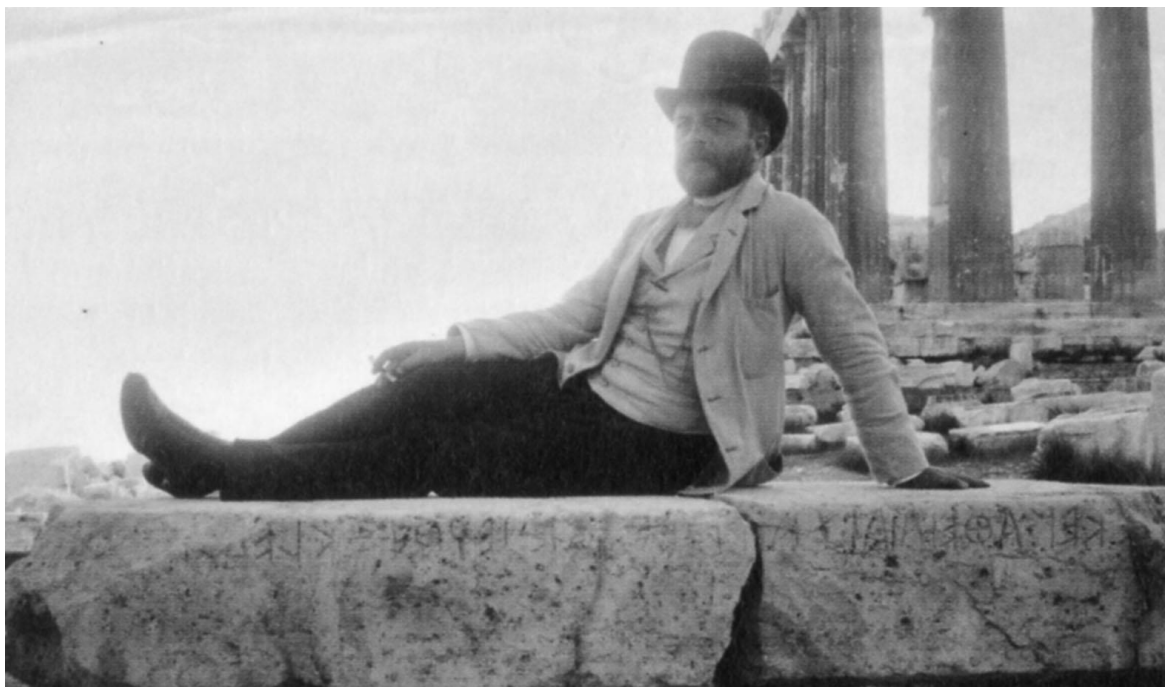
Εικόνα 9. Η προτομή του Karl Otfried Müller στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών (Λήψη: Marcus Cyron)

Εικόνα 10. Karl Otfried Müller (Πηγή: <https://dbcs.rutgers.edu/all-scholars/mueller-karl-otfried>)

Εικόνα 11. Πορτρέτο του Αχιλλέα Ποστολάκα, λάδι σε καμβά (Πηγή: <https://www.averoffmuseum.gr/en/paintings/portrait-achilleas-postolakas-1847>)

Εικόνα 12. Habbo Gerhard Lolling (Πηγή: Αρχείο DAI)

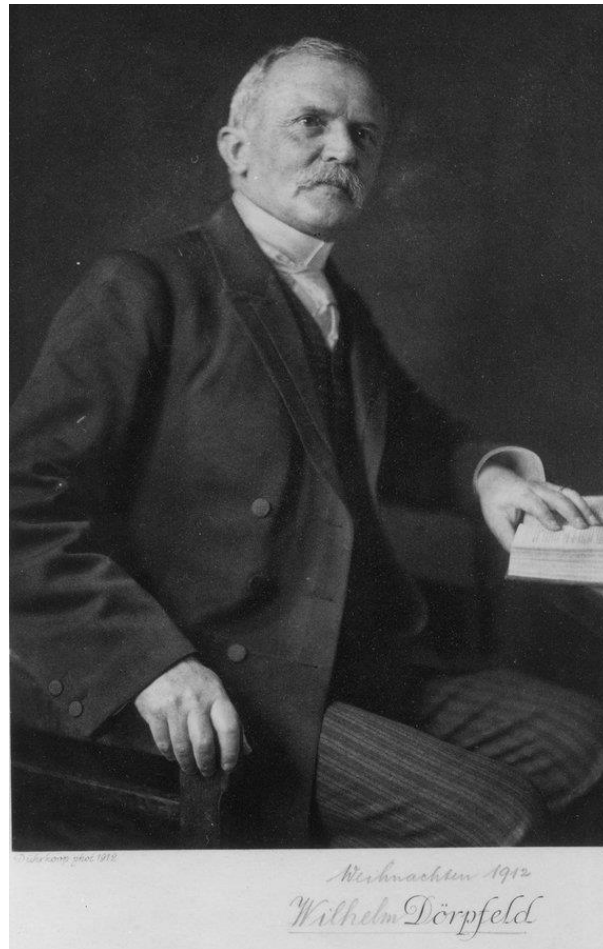
Εικόνα 13. Ημερολόγια του Habbo Gerhard Lolling (1880-1881 & 1884)

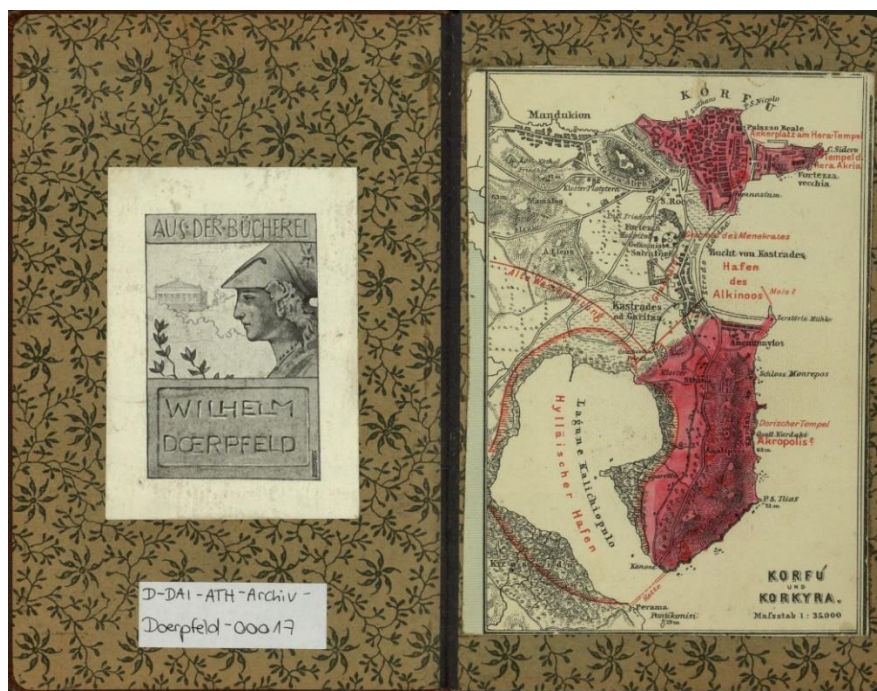
Εικόνα 14. Ημερολόγια του Habbo Gerhard Lolling (1880-1881 & 1884)

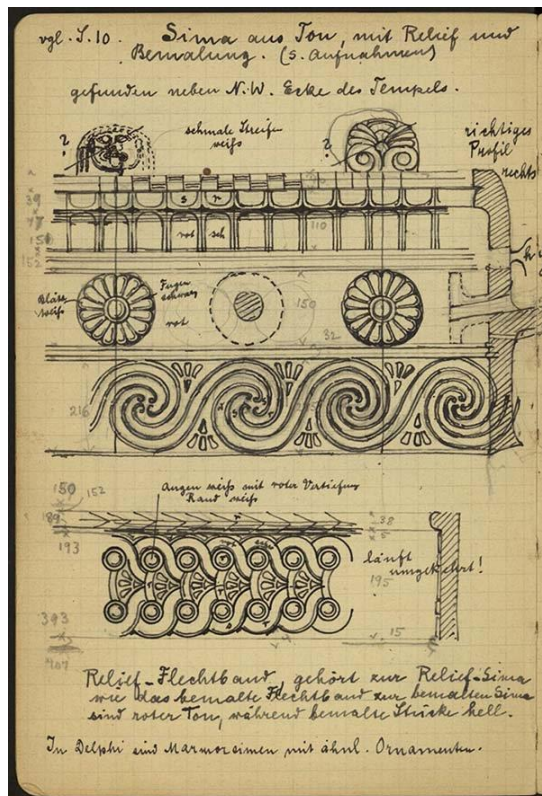
Εικόνα 15. Σημειωματάριο του Habbo Gerhard Lolling από την Θεσσαλία (1882)

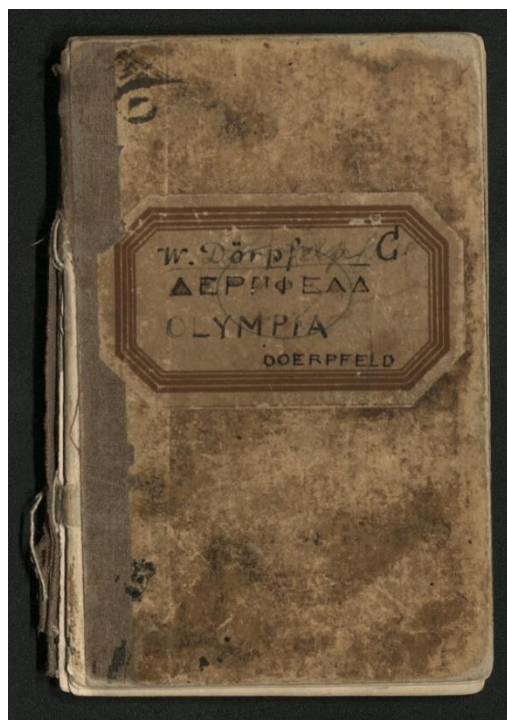
Εικόνα 16. Πορτρέτο του Wilhelm Dörpfeld (Πηγή: Αρχείο DAI)

Εικόνα 17. Ημερολόγιο ανασκαφής του Wilhelm Dörpfeld από την Κέρκυρα (Πηγή: Αρχείο DAI)

Εικόνα 18. Σελίδα από το ημερολόγιο ανασκαφής του Wilhelm Dörpfeld από το Ιερό της Αρτέμιδος Γοργούς στην Κέρκυρα (1912) (Πηγή: Αρχείο DAI)

Εικόνα 19. Ημερολόγιο ανασκαφής του Wilhelm Dörpfeld από την Ολυμπία (1878) (Πηγή: Αρχείο DAI)

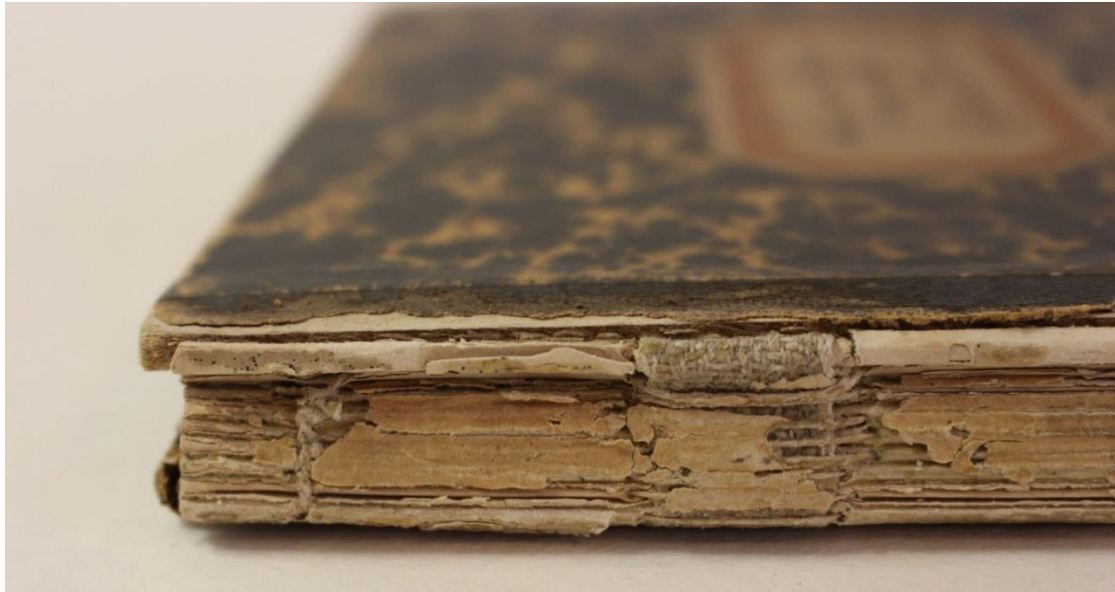
Εικόνα 20. Ημερολόγιο ανασκαφής του Wilhelm Dörpfeld από την Ολυμπία

Εικόνα 21. Ημερολόγιο ανασκαφής του Richard Borrmann από την Ολυμπία (1887?)

Εικόνα 22. Ημερολόγια ανασκαφών του Richard Bohn (αριστερά) και του Richard Borrmann (δεξιά)

Εικόνα 24. Ημερολόγιο ανασκαφής του Richard Borrmann από την Ολυμπία

Εικόνα 25. Ημερολόγιο ανασκαφής του Richard Borrmann από την Ολυμπία

1.6 Βιογραφικές πληροφορίες του συντάκτη του ημερολογίου, Johann Friedrich Julius Schmidt

Ο Johann Friedrich Julius Schmidt (Εικ.26), γιος του Carl Friedrich Schmidt και της Maria Elisabeth Schmidt, γεννήθηκε στις 26 Οκτωβρίου του 1825 στο Eutin, πόλη του σημερινού κρατιδίου Schleswig-Holstein και πρωτεύουσα (Kreisstadt) της περιφέρειας (Kreis) Ostholstein. Ο Carl Friedrich Schmidt ασκούσε την τέχνη του υαλοργού ή υαλοποιού, ήταν δηλαδή παρασκευαστής γυαλιού, κατασκευαστής και διακοσμητής αντικειμένων από γυαλί.

Εικόνα 26. Johann Friedrich Julius Schmidt (Πηγή: https://en.wikipedia.org/wiki/Johann_Friedrich_Julius_Schmidt)

Ήδη ως μαθητής Γυμνασίου στο Αμβούργο ο νεαρός Julius ενθουσιάζεται από τη μελέτη της φύσης και των φυσικών φαινομένων μέχρι που σε ηλικία δεκατεσσάρων ετών έχει μία πρώτη τυχαία γνωριμία με τον κόσμο των ουράνιων σωμάτων, όταν - όπως αναφέρει και ο ίδιος σε ένα σύντομο βιογραφικό σημείωμά του στο έργο του *Charte der Gebirge des Mondes* (Schmidt 1878, IV-VIII) - αποκτά το βιβλίο του Schröter⁷ για τη σελήνη και στη συνέχεια ένα μικρό τηλεσκόπιο από τον πατέρα του με αποτέλεσμα να παραμελήσει ακόμα και τη μελέτη για το σχολείο.

Σε ηλικία 20 ετών, αφού είχε ήδη προβεί στην πρώτη του δημοσίευση μετά από διεισείς αστρονομικές παρατηρήσεις, προσκαλείται από τον καθηγητή Johann

⁷ Johann Hieronymus Schroeter ή Schröter (30 Αυγούστου 1745 – 29 Αυγούστου 1816) εξέχων Γερμανός αστρονόμος, κατασκευαστής τηλεσκοπίων και χαρτογράφος της επιφάνειας της σελήνης. Ιδρυτής του αστεροσκοπείου του Lillienthal κοντά στη πόλη της Βρέμης (Oestmann, Günther, «Schroeter, Johann Hieronymus» in: *Neue Deutsche Biographie* 23 (2007), S. 590-591 [Online-Version]; URL: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd11876196X.html#ndbcontent>)

Friedrich Benzenberg στο αστεροσκοπείο Bilk στο Düsseldorf, όπου παραμένει μόλις ένα χρόνο. Τις αστρονομικές του παρατηρήσεις και το συγγραφικό του έργο συνεχίζει στο αστεροσκοπείο της Βόννης ως συνεργάτης του καθηγητή Friedrich Wilhelm August Argelander στη σύνταξη του τεράστιου καταλόγου άστρων Bonner Durchmusterung des Nördlichen Himmels (Bonn, 1903). Μερικά χρόνια αργότερα και συγκεκριμένα από το 1853 έως το 1856 κατέχει τη θέση του διευθυντή του αστεροσκοπείου στο Olmütz, Mähren (Μοραβία), στη σημερινή Τσεχία. Πρόκειται για το ιδιωτικό αστεροσκοπείο του Βαρώνου Eduard Ritter von Unkhrechtsberg (1790 ?-1870), όπως ιδιωτικό ήταν άλλωστε και το αστεροσκοπείο Bilk, πρακτική που είναι μέχρι σήμερα αρκετά διαδεδομένη στο χώρο των «ερασιτεχνών» αστρονόμων, οι οποίοι προσφέρουν πολλά στην επιστήμη της αστρονομίας με τις έρευνες και τις παρατηρήσεις τους. Στο Olmütz ξεκίνησαν προφανώς και οι καταχωρήσεις του στο Ημερολόγιο.

Ο Έλληνας εθνικός ευεργέτης Σίμων Σίνας (1810-1876), γιος του Γεωργίου Σίνα, με δωρεές του οποίου κατασκευάστηκε και εξοπλίστηκε το Αστεροσκοπείο Αθηνών κάλεσε το 1858 τον Schmidt στην Αθήνα και του προσέφερε τη θέση του διευθυντή μετά την αποχώρηση του Γεωργίου Βούρη, ο οποίος ήταν ο πρώτος διευθυντής του Αστεροσκοπείου από την ίδρυσή του το 1842 έως το 1855. Το κτήριο σχεδιάστηκε από τον Γερμανό Eduard Schaubert και τον Δανό Theophil Hansen σε νεοκλασικό ρυθμό και σύμφωνα με τις προτιμήσεις της Αυλής του Όθωνα. Ήταν εξοπλισμένο με όργανα αυστριακής κατασκευής και συμμετείχε ως ίδρυμα στις ερευνητικές δραστηριότητες της εποχής με δημοσιεύσεις κυρίως στη γερμανική γλώσσα και ειδικά στο επιστημονικό περιοδικό «Astronomische Nachrichten». Ο Schmidt παρέμεινε σε αυτή τη θέση έως το θάνατό του το 1884 και επέδειξε μεγάλη δραστηριότητα όχι μόνο στον τομέα της Αστρονομίας αλλά και της Σεισμολογίας (Sudien über Erdbeben, Leipzig 1875) και Ηφαιστειολογίας. Κατά τη διάρκεια των συνεχών περιηγήσεών του στην Ελλάδα επιδόθηκε επίσης συστηματικά σε μετεωρολογικές και γεωγραφικές μελέτες. Η ενασχόληση με όλες αυτές τις επιστήμες ήταν κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα περισσότερο «παρατηρησιακή» (π.χ. Παρατηρησιακή Αστρονομία), δηλαδή πρακτική και λιγότερο θεωρητική. Ο επιστημονικός διάλογος όμως μέσω των δημοσιεύσεων των παρατηρήσεων λειτούργησε σταδιακά ως επιστημονική βάση, ως επιστημονικό υπόβαθρο, πάνω στο οποίο αναπτύχθηκαν και κωδικοποιήθηκαν οι επιστημονικές αρχές τους.

Τα ταξίδια του οδήγησαν τον Schmidt έως τη Μικρά Ασία, όπου συνόδευσε μαζί με τον αρχιτέκτονα Ernst Ziller τον αρχαιολόγο Johann Georg von Hahn και τον βοήθησε με την χαρτογράφηση της περιοχής στην αναζήτηση της Τροίας. Αξίζει να

σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι μετά από την 35ετή παρακολούθηση της σελήνης και με τη χρηματοδότηση της Πρωσικής Ακαδημίας Επιστημών εκδόθηκε το μνημειώδες έργο του «Charte der Gebirge des Mondes» , ένα έργο που ακόμη και σήμερα θεωρείται επιστημονικά άψογο και πλήρες. Η συμμετοχή του με δεκάδες δημοσιεύσεις άρθρων και μελετών στις επιστημονικές έρευνες της εποχής, αλλά και οι παρατηρήσεις του σε όλους τους τομείς, που αναφέρθηκαν, κατά τη διάρκεια της ζωής του και ιδιαίτερα στην περίοδο της Αθήνας, τον χαρακτήρισαν ως θεμελιωτή αυτών των επιστημών στην Ελλάδα και τον ενέταξαν μεταξύ των κορυφαίων ερευνητών του 19^{ου} αιώνα, με αποτέλεσμα να τιμηθεί από επιστημονικά Ιδρύματα, επιστημονικές Εταιρείες και Πανεπιστήμια του εξωτερικού.

Απεβίωσε στο σπίτι του στην Αθήνα, στο Κολωνάκι, στις 26 Ιανουαρίου του 1884, σε ηλικία μόλις 59 ετών και στην τελευταία του κατοικία τον συνόδευσαν εκπρόσωποι όλης της πολιτείας, της πανεπιστημιακής κοινότητας και πλήθος κόσμου, διότι αν και δεν γνώριζε καλά την ελληνική γλώσσα, υπήρξε ως άτομο ανέκαθεν προσηνής και αγαπητός.

1.7 Κατάταξη σε κατηγορία και χαρακτηρισμός του ημερολογίου του Johann Friedrich Julius Schmidt σύμφωνα με το περιεχόμενό του

Μετά την αναδρομή στην καταγωγή και την εξέλιξη του ημερολογίου και αφού λάβουμε υπόψη μας το περιεχόμενο του ημερολογίου του Johann Friedrich Julius Schmidt πρέπει να καταλήξουμε στο χαρακτηρισμό αυτού του ημερολογίου, που δεν φαίνεται να ανήκει στα απλά, τυπικά προσωπικά ημερολόγια του 19^{ου} αιώνα.

Πρόκειται για το προσωπικό ημερολόγιο του Διευθυντή του Αστεροσκοπείου Αθηνών το οποίο γραφόταν τακτικά από το **1853** μέχρι το **1882**. Περιέχει σημειώσεις για συναντήσεις με περισσότερα από 1000 διαφορετικά πρόσωπα, τους ταξιδιωτικούς του προορισμούς, τα όνειρά του και αναφορές σε ενδιαφέροντα άρθρα εφημερίδων. Διάσπαρτες είναι επίσης αστρονομικές και μετεωρολογικές παρατηρήσεις, αναφορές σε σεισμούς, δασικές πυρκαγιές, κοινωνικά γεγονότα στην Αθήνα, γεννήσεις ή θανάτους και ειδήσεις από τη ζωή στη βασιλική αυλή επί Γεωργίου του Α΄. Το ενδιαφέρον μάς προσελκύουν ιδιαίτερα οι περιγραφές αρχαιολογικών ανασκαφών στην Αθήνα, τις οποίες επισκέφθηκε αλλά και μία σωρεία θεμάτων, στα οποία αναφέρεται μονολεκτικά σε σημειώσεις (Führer, 2022).

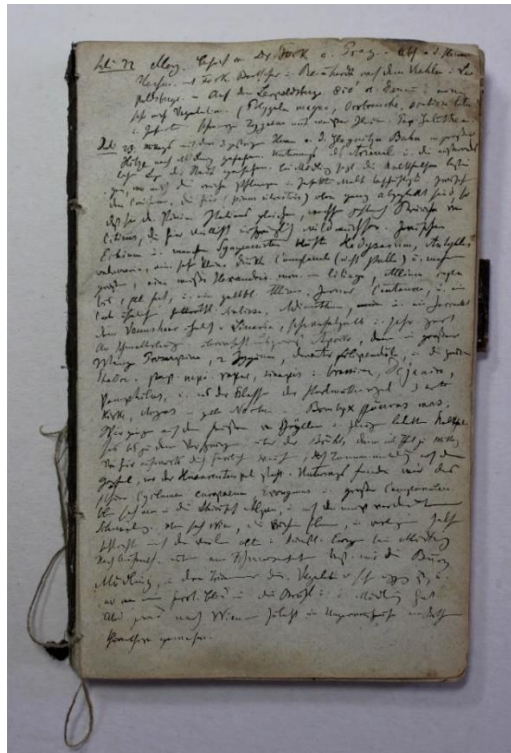
Το συμπέρασμα, στο οποίο καταλήγουμε, είναι ότι το ημερολόγιο του Johann Friedrich Julius Schmidt είναι μία πολύπλοκη συλλογή κειμένων και σημειώσεων με στοιχεία Προσωπικού Ημερολογίου, Σημειωματαρίου, Βιβλίου Παρατηρήσεων, Βιβλίου Πεδίου και Ταξιδιωτικού Ημερολογίου.

Για το συγκεκριμένο προσωπικό ημερολόγιο με όλο αυτό το εύρος περιεχομένου και λόγω της καταγωγής του συντάκτη του, θα ήταν πιο εύστοχο να τηρηθεί ο γερμανικός όρος Tagebuch ή Persönliches Tagebuch, ο οποίος μπορεί μεν να μεταφράζεται στα ελληνικά ως «ημερολόγιο» ή «προσωπικό ημερολόγιο», αλλά όσον αφορά το περιεχόμενο του χειρόγραφου μας το καλύπτει με μεγαλύτερη σαφήνεια και πληρότητα, διότι ως λήμμα εμπεριέχει χαρακτηριστικά ενός διευρυμένου είδους προσωπικού ημερολογίου, που μπορεί να περιλαμβάνει εκτός από προσωπικές καταγραφές και στοιχεία εργασίας, διάφορες σημειώσεις, ή και αναφορές σε επαγγελματικές υποχρεώσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ II. Παρουσίαση του αντικειμένου

Το αντικείμενο προς συντήρηση είναι το χειρόγραφο ημερολόγιο του Johann Friedrich Julius Schmidt, με αριθμό ταξινόμησης **D-DAI-ATH-Archiv NL-Schmidt-00002**. Πρόκειται για αντικείμενο ιδιαίτερης ιστορικής σημασίας αλλά και εξαιρετικά ενδιαφέρον ως προς τη συντήρησή του. Οι πρώτες σωζόμενες καταχωρήσεις του ημερολογίου ξεκινούν από το 1853 και φτάνουν έως το 1882 καλύπτοντας όλες τις σελίδες του ημερολογίου. Θεωρούμε όμως δύσκολο ο συντάκτης να σταμάτησε να κρατά ημερολόγιο το 1882, αφού έγραφε ήδη για 30 χρόνια, εκτός και αν συνέβη κάποιο σοβαρό περιστατικό που τον ανάγκασε να σταματήσει.

Παράλληλα με το ημερολόγιο αυτό, ο Johann Friedrich Julius Schmidt, διατηρούσε και μια επίσημη συγγραφική δραστηριότητα. Αφορούσε κυρίως ερευνητικές εργασίες και εκθέσεις των παρατηρήσεών του για διάφορα επιστημονικά θέματα, δύο σειρές βιβλίων στα γερμανικά με τον γενικό τίτλο: *Publikationen der Sternwarte zu Athen* (εκδόσεις του Αστεροσκοπείου Αθηνών) και θέμα τη φυσική γεωγραφία της Ελλάδας, μετεωρολογικές, υψομετρικές και γεωγραφικές παρατηρήσεις. «Ωστόσο, το μεγάλο επίτευγμά του που τον έκανε διάσημο στη διεθνή επιστημονική κοινότητα, ήταν η συλλογή των απαραίτητων παρατηρήσεων και μετρήσεων για την κατάρτιση ενός μεγάλου τοπογραφικού χάρτη της Σελήνης, συμπεριλαμβανομένου και του συνοδευτικού περιγραφικού κειμένου με τίτλο: *Charte der Gebirge des Mondes – Nach eigenen Beobachtungen in den Jahren 1840–1874*. «Ο χάρτης εξεδόθη στο Βερολίνο το 1878, ως τόμος τριακοσίων σελίδων με μετρήσεις των διαστάσεων κρατήρων και ορέων της επιφάνειας της σελήνης. Σήμερα μόνο κάποια θραύσματα του πρωταρχικού χάρτη σώζονται σε αρχείο στο Βερολίνο που έχει συγκεντρωμένα χειρόγραφα του Schmidt. Υπάρχει όμως αντίγραφο, ολόκληρου του χάρτη το οποίο εκτίθεται στο Μουσείο Γεωαστροφυσικής, στις εγκαταστάσεις του Εθνικού Αστεροσκοπείου στο Θησείο. Έχει διάσταση 2 x 2 μέτρα και αποτελείται από 25 τμήματα, που αντιπροσωπεύουν την σεληνιακή επιφάνεια, την ορατή βεβαίως από τη Γη» (Μεταλληνού, 2016). Αν επιχειρήσουμε μια αξιολόγηση του έργου του Schmidt, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ήταν ένας ακούραστος παρατηρητής του ουρανού και της φύσης γενικότερα, ο οποίος είχε ως σκοπό να συσσωρεύσει τεράστιες ποσότητες δεδομένων και παρατηρήσεων, και όχι να βελτιώσει τη μεθοδολογία και τις τεχνικές παρατήρησης» (Ματσόπουλος, 2022).

Εικόνα 27. Μπροσινή όψη (recto) πριν τη συντήρηση

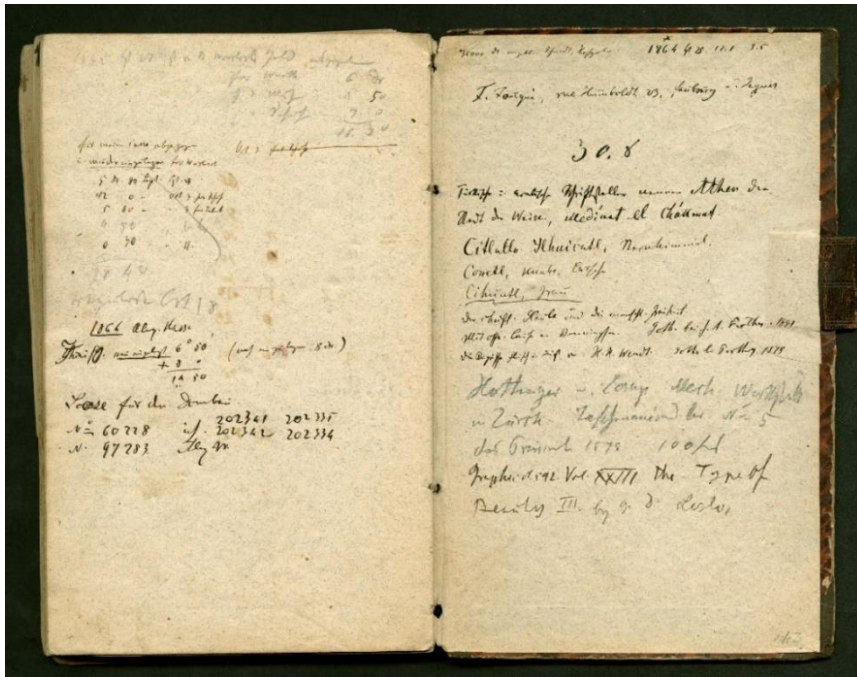
Εικόνα 28. Οπίσθια όψη (verso) πριν τη συντήρηση (Αρχείο DAI: D-DAI-ATH-ARCHIV-NL-UNBEKANNT-00004-84)

2.1 Περιγραφή σώματος

Το σώμα του ημερολογίου έχει διαστάσεις 19,4x12x1,4cm (ΥxΜxΠ) και αποτελείται από 164 σελίδες βιομηχανικού χαρτιού με πάχος 0,18mm η κάθε μία και πάχος εξωφύλλου 1,1-1,2mm. Από το ημερολόγιο έχει εκπέσει η μπροστινή πινακίδα και ένας απροσδιόριστος αριθμός φύλλων στην αρχή. Αυτό το συμπεραίνουμε από το αποσπασμένο δίφυλλο που έχει διασωθεί. Οι καταχωρήσεις σε αυτό ξεκινούν από το 1853 έως το 1856, στη συνέχεια διακόπτονται, και η επόμενη καταχώρηση είναι το 1862.

Λόγω του ότι το ημερολόγιο δεν είχε πρωτότυπη σελιδαρίθμηση, έγινε αρίθμηση των σελίδων με μολύβι στην πάνω αριστερή γωνία των σελίδων από το 1 έως το 160. Το αποσπασμένο σωζόμενο δίφυλλο, αριθμήθηκε με λατινικούς αριθμούς (I-IV) διότι όπως προαναφέρθηκε, δεν γνωρίζουμε τον ακριβή αριθμό των φύλλων που λείπουν.

Στο τέλος του ημερολογίου και στην εσωτερική πλευρά, βρίσκεται το ακρόφυλλο ή αλλιώς εσώφυλλο (endsheet, endpaper), το οποίο αποτελείται από ένα δίφυλλο, από χαρτί ίδιας υφής και χρωματισμού με το σώμα του βιβλίου. Τα εσώφυλλα αποτελούνται συνήθως από ένα ή δύο λευκά (ή διακοσμημένα) δίφυλλα ραμμένα στην αρχή και στο τέλος του κάθε βιβλίου. Το πρώτο φύλλο του δίφυλλου επικολλάται στην εσωτερική πλευρά της πινακίδας του καλύμματος, ενώ το άλλο παραμένει ελεύθερο με σκοπό την προστασία του σώματος του βιβλίου. Όπως έχει αποδειχθεί άλλωστε σε παλαιότερα βιβλία, οι πιο εκτενείς φθορές (μύκητες, υγρασία, καθημερινή χρήση) παρατηρούνται συχνότερα στις πρώτες και στις τελευταίες σελίδες. Αυτός είναι και ο λόγος που οι Γάλλοι ονόμασαν αυτές τις σελίδες «gardes», ή αλλιώς «φύλακες» (Γανιάρη, 1987). Στην προκειμένη περίπτωση, έχει διασωθεί μόνο το οπίσθιο εσώφυλλο, το οποίο μάλιστα έχει αξιοποιηθεί από τον συντάκτη για σημειώσεις (Εικ.29).

Εικόνα 29. Εσώφυλλο στο τέλος του ημερολογίου (Αρχείο DAI: D-DAI-ATH-ARCHIV-NL-UNBEKANNT-00004-83)

Το ημερολόγιο αποτελείται από επτά (7) σωζόμενα τεύχη και ένα αποσπασμένο δίφυλλο. Το πρώτο σωζόμενο τεύχος, το δεύτερο, το πέμπτο, το έκτο και το έβδομο αποτελούνται από πέντε δίφυλλα το καθένα (πεντάδια), το τρίτο αποτελείται από επτά δίφυλλα (επτάδιο) και το τέταρτο τεύχος αποτελείται από έξι δίφυλλα (εξάδιο).

Παρακάτω παρουσιάζεται πίνακας καταγραφής της δομής των τευχών:

1 ^ο τεύχος	πεντάδιο	1/2 - 19/20
		3/4 - 17/18
		5/6 - 15/16
		7/8 - 13/14
		9/10 - 11/12
2 ^ο τεύχος	πεντάδιο	21/22 - 39/40
		23/24 - 37/38
		25/26 - 35/36

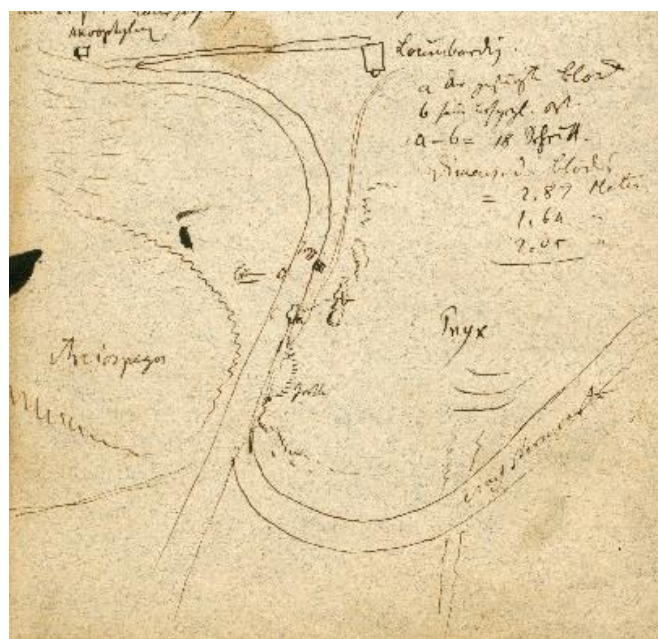
		27/28 - 33/34 29/30 - 31/32
3 ^ο τεύχος	επτάδιο	41/42 - 67/68 43/44 - 65/66 45/46 - 63/64 47/48 - 61/62 49/50 - 59/60 51/52 - 57/58 53/54 - 55/56
4 ^ο τεύχος	εξάδιο	73/74 - 96/97 75/76 - 94/95 77/78 - 92/93 79/80 - 90/91 81/82 - 88/89 83/84 - 86/87
5 ^ο τεύχος	πεντάδιο	98/99 - 117/118 100/101 - 115/116 102/103 - 113/114 104/105 - 111/112 106/107 - 109/110
6 ^ο τεύχος	πεντάδιο	119/120 - 138/139 121/122 - 136/137 123/124 - 134/135

		125/126 - 132/133 127/128 - 130/131
7 ^ο τεύχος	Πεντάδιο	140/141 - 159/160 142/143 - 157/158 144/145 - 155/156 146/147 - 153/154 148/149 - 151/152

Πίνακας 1.

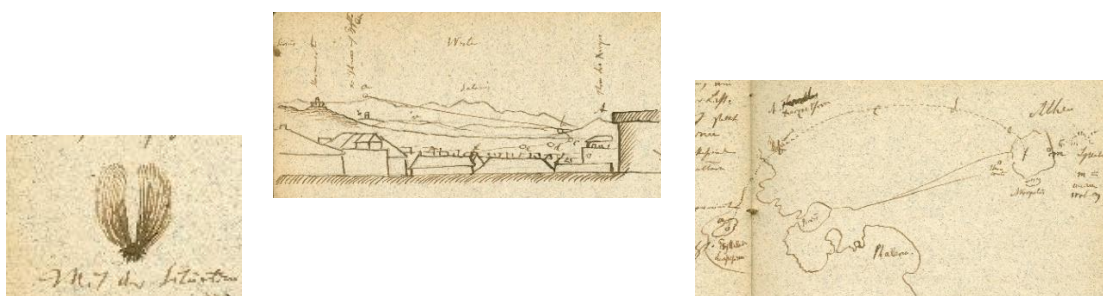
Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι ο Schmidt δεν έμεινε μόνο στην λεκτική περιγραφή στο ημερολόγιό του, αλλά αποτύπωνε με σχεδιαγράμματα/σκαριφήματα διάφορες σκέψεις του, πράγματα που έβλεπε και του κινούσαν την περιέργεια. Τα σκαριφήματα αυτά βρίσκονται στις σελίδες: 20, 40, 41, 49, 54, 110, 124, 128.

Το πρώτο σχεδιάγραμμα στην σελίδα 20, παρουσιάζει την πτώση ενός βράχου, τον Ιανουάριο του 1864, στην περιοχή μεταξύ Αρείου Πάγου και Πνύκας. Ο Schmidt σημείωσε τις διαστάσεις του, την αρχική του τοποθεσία αλλά και το σημείο στο οποίο κατέληξε (Führer, 2022).

Εικόνα 30. Σκαριφήμα σελίδας 20 (Αρχείο DAI: D-DAI-ATH-ARCHIV-NL-UNBEKANNT-00004-13)

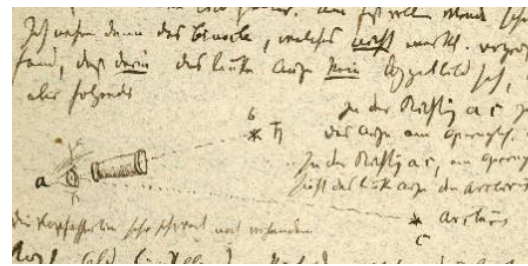
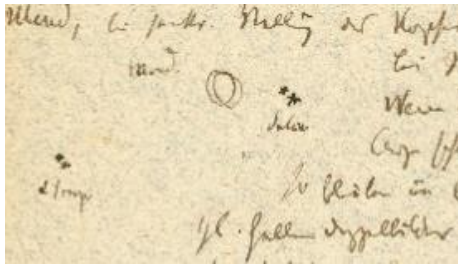
Τα επόμενα τρία σκαριφήματα στις σελίδες 40-41, αφορούν στην παρατήρηση ενός φωτεινού σημείου που κινείται στον ουρανό από τη Σαλαμίνα προς στην Αθήνα. Το πρώτο μικρό σχέδιο αντιπροσωπεύει τη μορφή του φωτός όπως την ερμήνευσε ο Schmidt. Το επόμενο σχέδιο παρουσιάζει την εικόνα της πορείας αυτής όπως τη βλέπει ο Schmidt από τη θέση παρατήρησής του στην ταράτσα του σπιτιού του στον Λυκαβηττό. Γνωστά ορόσημα, όπως το αστεροσκοπείο, ο φάρος στην Ψυττάλεια και ο θρόνος του Ξέρξη συνθέτουν την τροχιά του φωτός η οποία περιγράφεται μέσω πεζών γραμμάτων a-f. Το τελευταίο σχέδιο μας δίνει ακριβώς την τροχιά αυτή σε μορφή χάρτη και πανοραμικά (Führer, 2022).

Εικόνα 31. Σκαριφήματα σελίδων 40-41 (Αρχείο DAI: D-DAI-ATH-ARCHIV-NL-UNBEKANNT-00004-23)

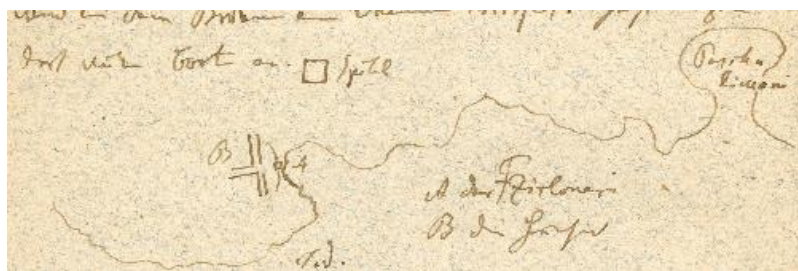
Τα σκαριφήματα των σελίδων 48 και 49 του ημερολογίου αναφέρονται σε πιθανό επεισόδιο ημικρανίας το οποίο προκάλεσε στον Schmidt διπλωπία⁸. Στο πρώτο σχέδιο προσπαθεί να δείξει πώς αντιλαμβάνονταν το φεγγάρι, τον πλανήτη Κρόνο και το άστρο d Scorp. Το δεύτερο σχέδιο δείχνει τον Schmidt να κοιτάζει με το ένα μάτι μέσα από το σκόπευτρο του τηλεσκοπίου τον Κρόνο, που υποδεικνύεται από το αστρονομικό σύμβολο \hbar , και με το άλλο μάτι να κοιτάζει τον αστέρα του Αρκτούρου (Führer, 2022).

⁸ «Η διπλωπία, κοινώς γνωστή ως διπλή όραση, είναι η ταυτόχρονη αντίληψη δύο εικόνων ενός αντικειμένου που μπορεί να μετακινούνται οριζόντια, κάθετα, ή περιστροφικά σε σχέση με κάθε άλλη.»(Πηγή:<https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%94%CE%B9%CF%80%CE%BB%CF%89%CF%80%CE%AF%CE%B1>)

Εικόνα 32. Σκαριφήματα σελίδων 48-49 (Αρχείο DAI: D-DAI-ATH-ARCHIV-NL-UNBEKANNT-00004-27)

Συνεχίζοντας στη σελίδα 54, ο Schmidt έχει σχεδιάσει τον όρμο Τσιρλονέρι, ο οποίος βρίσκεται στη νοτιοανατολική βραχόσπαρτη ακτή της Πειραιϊκής Χερσονήσου, αμέσως μετά τη Ζέα (Πασαλιμάνι), και καταγράφει την κατασκευή νέων σπιτιών το 1867 καθώς και την τοποθεσία ενός νοσοκομείου. Όπως και με τα υπόλοιπα σχέδια, δεν δόθηκε ιδιαίτερη σημασία στη λεπτομερή σχεδίαση, αλλά δημιουργήθηκε μόνο ένα σκίτσο. Το σχέδιο στη σελίδα 110 από τον Απρίλιο του 1876, παρουσιάζει το ίδιο τμήμα του όρμου με περισσότερες λεπτομέρειες, τις εκκλησίες του Προφήτη Ηλία και της Αγίας Βασιλείας, όπως και τα νεόκτιστα λουτρά στα δυτικά του Φαλήρου. Μέσω των σχεδίων του μας δείχνει ότι μέσα σε αυτά τα εννέα χρόνια είχε ξεκινήσει μια έντονη κατασκευαστική δραστηριότητα στον Πειραιά στην οποία συμμετείχε σημαντικά και ο αρχιτέκτονας Ερνέστος Τσίλερ (Führer, 2022).

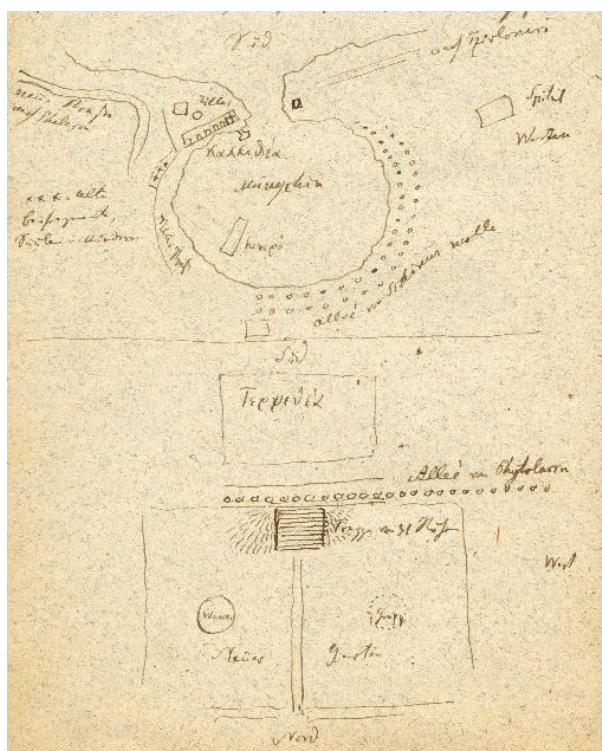

Εικόνα 33. Σκαρίφημα σελίδας 54 (Αρχείο DAI: D-DAI-ATH-ARCHIV-NL-UNBEKANNT-00004-30)

Εικόνα 34. Σκαρίφημα σελίδας 110 (Αρχείο DAI: D-DAI-ATH-ARCHIV-NL-UNBEKANNT-00004-58)

Τα δύο σχέδια στη σελίδα 124, που ανήκουν στο έτος 1878, περιγράφουν εξίσου την περιοχή του Πειραιά. Το πάνω σχέδιο, απεικονίζει τον λόφο της Μουνυχίας, δηλαδή τον σημερινό λόφο της Καστέλλας, και τη συνοικία της Καλλιθέας, με κατεύθυνση προς το νότο. Στο παρακάτω σχέδιο απεικονίζεται η πλατεία Τερψιθέα στον Πειραιά με τον νεοσύστατο κήπο. Στο συνοδευτικό κείμενο αναφέρει «Vieles neu an Munychia, durch Vorsorge von Mutzopolis», που σημαίνει, «Πολλά νέα πράγματα (κατασκευές) στη Μουνυχία, με τη φροντίδα του Μουτζόπουλου» (πρώην Δήμαρχος του Δήμου Πειραιά) (Führer, 2022).

Εικόνα 35. Σκαρίφημα σελίδας 124 (Αρχείο ΔΑΙ: D-DAI-ATH-ARCHIV-NL-UNBEKANNT-00004-65)

Το τελευταίο σχέδιο του ημερολογίου στη σελίδα 128, παρουσιάζει την περιοχή της αριστερής όχθης του ποταμού Ιλισού το 1878. Έχει σχεδιαστεί η γέφυρα πάνω από τον Ιλισό η οποία οδηγεί στο Νεκροταφείο, το Πρώτο νεκροταφείο της Αθήνας, στην σημερινή οδό Λογγίνου. Ο Schmidt σχεδίασε επίσης σκίτσα νέων σπιτιών στις σημερινές συνοικίες του Μετσ και του Κυνοσάργους (Führer, 2022).

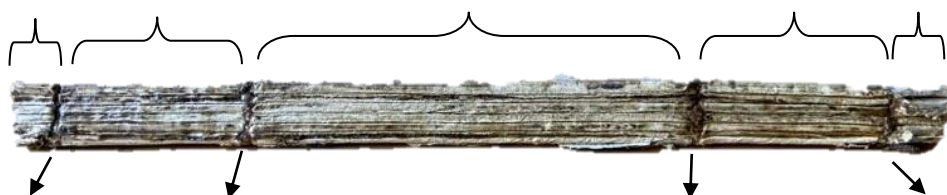
Εικόνα 36. Σκαρίφημα σελίδας 128 (Αρχείο DAI: D-DAI-ATH-ARCHIV-NL-UNBEKANNT-00004-67)

Συνολικά, αυτά τα πρόχειρα σχέδια μπορεί να μην προσφέρουν καμία λεπτομέρεια, αλλά παρόλα αυτά προσφέρουν μια επισκόπηση στην αστική ανάπτυξη της Αθήνας και του Πειραιά κατά τα έτη 1862 έως 1882.

2.2 Περιγραφή της βιβλιοδεσίας

Η βιβλιοδεσία του ημερολογίου ακολουθεί την τεχνική ευρωπαϊκού τύπου (Half Binding) με χωνευτά νεύρα. Half binding είναι μια τεχνική βιβλιοδεσίας κατά την οποία η ράχη και οι γωνίες του βιβλίου καλύπτονται με ένα υλικό (πχ. ύφασμα ή δέρμα) το οποίο εκτείνεται συνήθως και πάνω στις πινακίδες (περίπου το ένα τέταρτο του πλάτους τους), με τις γωνίες σε αρμονική αναλογία, ενώ οι δύο πλευρές του βιβλίου με άλλο (πχ. χαρτί ή ύφασμα) (Dobrinska, 2018). Η ραφή των τευχών, όπως παρατηρήθηκε από τη ράχη εξωτερικά του βιβλίου (Εικ.37), έχει πραγματοποιηθεί σε δύο μονά υποστηρίγματα ραφής (νεύρα). Εσωτερικά διακρίνονται και οι οπές εισόδου-εξόδου στο κεντρικό δίφυλλο των τευχών. Η ράχη είναι επίπεδη και λεία, ενώ η οπίσθια πινακίδα που διασώζεται είναι από χαρτόνι. Επάνω στην πλευρική ακμή της πινακίδας υπάρχει μία μικρή δερμάτινη υποδοχή για μολύβι/πενάκι από δέρμα μοσχარიού, πιθανώς, και καφέ χρώματος (Εικ.38). Η επένδυση των πινακίδων, η οποία έχει προστατευτική ή/ και διακοσμητική λειτουργία, έχει γίνει με μαρμαρόκολλα ισπανικού moiré σε τούρκικο μοτίβο (Spanish moiré on Turkish pattern) (University of Washington Libraries) -το οποίο πιστεύεται ότι χρησιμοποιήθηκε στην Αγγλία προς τα τέλη του 18^{ου} αιώνα αλλά και κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα-. Ύφασμα βιβλιοδεσίας σκούρης καφέ απόχρωσης καλύπτει τις γωνίες των πινακίδων και τη ράχη (Εικ.39,40). Η τεχνική της μαρμαρόκολλας σχετίζεται στενά με τους ανατολικούς πολιτισμούς. Από την Άπω Ανατολή εξαπλώθηκε

σταδιακά προς τη Δύση και έγινε πολύ δημοφιλής στις περσικές και αραβικές χώρες, ενώ άρχισε να κοσμεί τα βιβλία στη Δύση κυρίως από τις αρχές του 17^{ου} αιώνα και μετά (Vilnius University Library). Πρόκειται για μια τεχνική η οποία χρησιμοποιείται μέχρι και σήμερα, της οποίας το όνομα αποδίδεται στα σχέδια της επιφάνειας που μοιάζουν με τις φλεβώσεις (νερά) των μαρμάρων και τα οποία επιτυγχάνονται με ακουαρέλες ή χρώματα λαδιού. Σήμερα, οι μαρμαρόκολλες μπορούν να καταταχθούν χρονολογικά σύμφωνα με το διακοσμητικό τους σχέδιο και διακρίνονται ανάλογα με τη χώρα παραγωγής τους. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η απουσία κεφαλαριών, κάτι το οποίο επαληθεύτηκε και σε άλλα ημερολόγια της ίδιας χρονολογίας από τη συλλογή του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών.

Οπές εισόδου-εξόδου
νήματος (Εξωτερική
αλυσίδα)

Υποστήριγμα ραφής

Εικόνα 37.

Υποστήριγμα ραφής

Οπές εισόδου-εξόδου
νήματος (Εξωτερική
αλυσίδα)

Εικόνα 38. Δερμάτινη υποδοχή

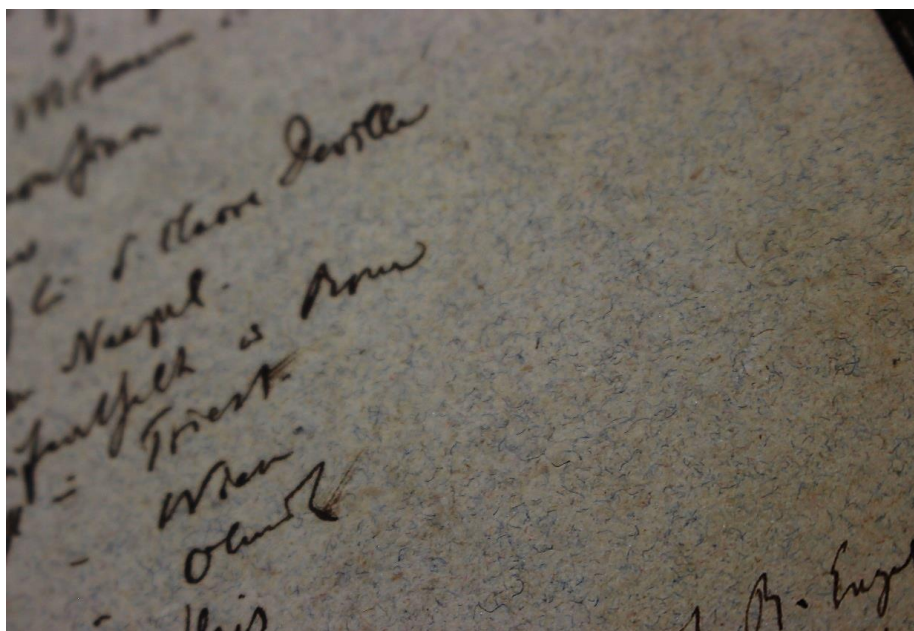
Εικόνα 39. Λινό ύφασμα βιβλιοδεσίας στη ράχη

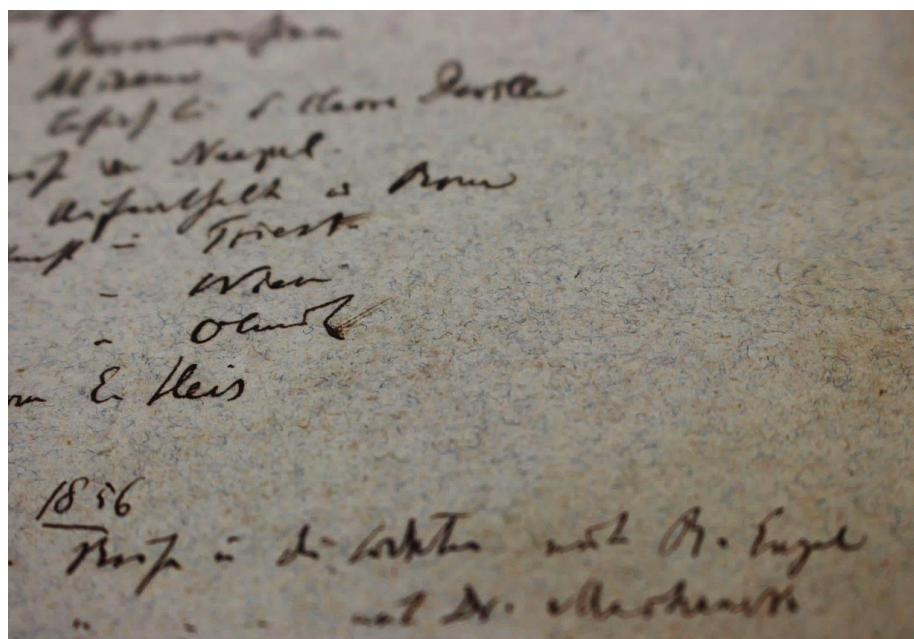
Εικόνα 40. Επένδυση του καλύμματος με μαρμαρόκολλα

2.3 Ανάλυση του χαρτιού

Το χαρτί του ημερολογίου του Schmidt, ύστερα από μακροσκοπική παρατήρηση αποτελείται, πιθανότατα, από μείγμα ξυλοπολτού (που είχε ήδη υιοθετηθεί για την κατασκευή του βιομηχανικού χαρτιού) και από ράκη παλαιών υφασμάτων (Lumpenpapier). Το τελευταίο το συμπεραίνουμε επειδή στην επιφάνεια του χαρτιού διακρίνονται μικρές μπλε ίνες που υπάρχουν μέσα στον χαρτοπολτό (Εικ.41,42).

Εικόνα 41. Λεπτομερής παρατήρηση του χαρτιού και παρουσία μπλε ινών

Εικόνα 42. Λεπτομερής παρατήρηση του χαρτιού και παρουσία μπλε ινών

Το κύριο συστατικό για την παραγωγή χαρτιού στην Ευρώπη απετέλεσαν κατά την πρώτη περίοδο τα ράκη, δηλαδή τα κουρέλια από διάφορα είδη υφασμάτων (λινά, βαμβακερά, κάνναβης), τα οποία μετέφεραν στους μύλους οι ρακοσυλλέκτες για την επεξεργασία, την πολτοποίηση. Η επεξεργασία περιλάμβανε τον καθαρισμό από ξένα σώματα, το σκίσιμο σε λωρίδες - στην αρχή με το χέρι αργότερα με κάποιο αιχμηρό εργαλείο δρεπάνι ή λεπίδα- στη συνέχεια το μούσκεμα του υλικού για μερικές ημέρες ώστε να αρχίσει η διαδικασία της αποσύνθεσης και την πολτοποίηση με την χρήση σφυρών (σφυροκόπημα) μέσα σε ξύλινα γουδιά (οι πρώτες υδροκινούμενες συστοιχίες ξυλόσφυρων κατασκευάστηκαν στο Fabriano της Ιταλίας περίπου το 1270). Ακολουθούσε το πέρασμα από το κόσκινο/τελάρo/καλούπι κατασκευασμένο στον ευρωπαϊκό χώρο με συρμάτινο πλέγμα, λόγω έλλειψης μπαμπού και καλαμιών. Στη συνέχεια γίνεται το στράγγισμα, η μεταφορά στο πιεστήριο για το στέγνωμα σε πρέσες ανάμεσα σε φύλλα τσόχας (ή κετσέ), το κρέμασμα σε λεπτά σχοινιά και η τελική επεξεργασία της ινώδους επιφάνειας με ζωική κόλλα (κολλάρισμα). Από το 1650 περίπου, η ετοιμασία του χαρτοπολτού απλοποιήθηκε με το μηχάνημα πολτοποίησης τον «Ολλανδό».

Η ζήτηση του χαρτιού λόγω της γραφειοκρατίας στη διοίκηση και την εξάπλωση της τυπογραφίας αυξάνεται συνεχώς με αποτέλεσμα να κατασκευάζονται πολλοί νερόμυλοι και χαρτοποιίες κοντά σε διοικητικά κέντρα, συνήθως έξω από τις πόλεις, λόγω του θορύβου και της δυσωδίας. Η συλλογή και η εξασφάλιση της πρώτης ύλης, των κουρελιών, είναι τόσο σημαντική, ώστε η Μαρία Θηρεσία να αναγκαστεί το 1768 να ορίσει συγκεκριμένο σημείο συλλογής για κάθε χαρτοποιία οργανώνοντας με αυτό τον τρόπο την εργασία των ρακοσυλλεκτών. Τα κουρέλια ή ράκη από υφάσματα, ήταν σε ευρεία χρήση στην Ευρώπη μέχρι και τον 19^ο αιώνα για την παραγωγή του χειροποίητου χαρτιού (Lumpenpapier).

Το Lumpenpapier μπορεί να περιέχει θειικό άλας αργιλίου-καλίου ή κάποια ποσότητα από άλατα μαγνησίου και ασβεστίου και κυτταρίνη από τα ράκη. (Schlieder, 1985). Το θειικό αργίλιο αντικαθίσταται σταδιακά σε όλη την Ευρώπη για το κολλάρισμα και από το 1830 και στις ΗΠΑ από το κολοφώνιο, το οποίο παράγεται με την απόσταξη της ρητίνης κωνοφόρων δένδρων. Υλικό κολλαρίσματος για επικαλυμμένο χαρτί όμως, είναι και η καζεΐνη, μία από τις τρεις βασικές πρωτεΐνες του γάλακτος, η οποία αρχίζει να χρησιμοποιείται λίγα χρόνια αργότερα, από το 1850, ενώ ήδη από το 1788 εισάγεται η χρήση του χλωρίου για τη λεύκανσή του.

Στο τέλος του 18^{ου} αιώνα (1795) θα πρέπει να εμφανίσθηκε και η υδραυλική πρέσα (Χούλης, 2004), (hydraulic press, γνωστή και ως Bramah press) εφεύρεση του

Άγγλου μηχανικού Joseph Bramah (1748-1814), ο οποίος μία δεκαετία αργότερα (1905) κατασκεύασε και μία μηχανή παραγωγής χαρτιού (paper-making machine) (The Editors of Encyclopaedia Britannica, 2022).

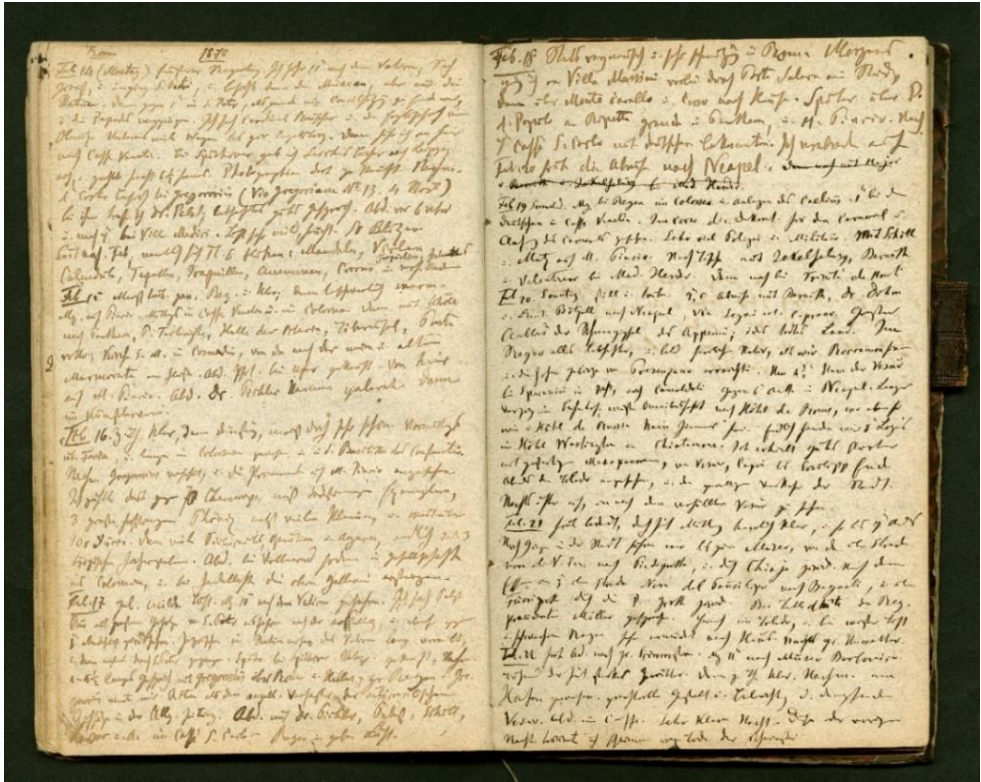
Στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα (1843) έχουμε μία νέα μεγάλη τομή στα υλικά παρασκευής χαρτιού λόγω της έλλειψης σε ράκη. Ο Γερμανός υφαντουργός Friedrich Gottlob Keller (1816-1895) ήταν ο εφευρέτης που εισήγαγε τη χρήση του αλεσμένου ξύλου (Holzschliff) ως πρώτη ύλη για την παραγωγή χαρτιού, ενώ κατοχύρωσε και την ευρεσιτεχνία του για τη μηχανή άλεσης και αφαίρεσης των ινών του ξύλου για την κατασκευή πολτού. Αυτή την εφεύρεση, στην οποία βασίζεται μέχρι σήμερα η παραγωγή χαρτιού, βελτίωσε στη συνέχεια ο Γερμανός εφευρέτης και κατασκευαστής χαρτιού Heinrich Voelter (1817-1887). Ο Γάλλος επιστήμονας René Antoine Ferchault de Réaumur (1683-1757) φαίνεται βεβαίως να έχει προτείνει σχεδόν ένα αιώνα νωρίτερα κάτι παρόμοιο και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα είχαν γίνει διάφορα πειράματα με άχυρο, όπως και η προσθήκη γύψου το 1823, όμως η έναρξη της μαζικής, της βιομηχανικής παραγωγής χαρτιού από μηχανικό πολτό σε προσιτές τιμές αποδίδεται στον Friedrich Gottlob Keller.

Το 1876 ιδρύεται το πρώτο εργοστάσιο παραγωγής χαρτιού από ράκη (Haderpapier, Lumpenpapier) στην Ελλάδα, στο Φάληρο, από τον έμπορο Βασίλειο Βαρουζάκη, το οποίο για οικονομικούς λόγους περνάει το 1886 στην ιδιοκτησία της Τράπεζας Βιομηχανικής Πίστωσης και στη συνέχεια λειτουργεί για ένα διάστημα ως Ελληνικό Χαρτοποιείο και ανήκει στο Κράτος, ενώ σε πολλές ελληνικές πόλεις ιδρύονται σταδιακά εργοστάσια παραγωγής χαρτιού όπως άλλωστε και σήμερα.

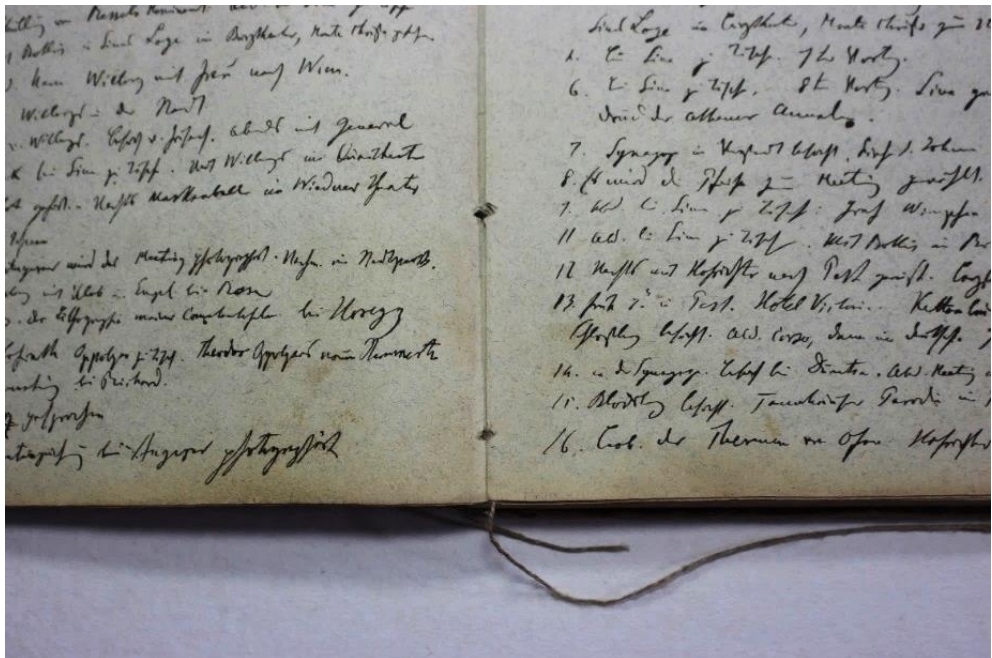
Ο Johann Friedrich Julius Schmidt ήλθε στην Αθήνα το 1858 και απεβίωσε εδώ το 1884. Επομένως είναι μάλλον απίθανο το ημερολόγιο να ήταν κατασκευασμένο από ελληνικό χαρτί. Άλλωστε είχε ξεκινήσει νωρίτερα την καταγραφή.

2.3 Ανάλυση των μελανιών και της γραφής

Τα μελάνια που χρησιμοποίησε ο Schmidt στο ημερολόγιό του, είναι γενικά σκούρου καφέ χρώματος και μπορούν να αναγνωριστούν ως μεταλλογαλλικά. Η απόχρωση του μελανιού ποικίλλει, και μπορεί να υποτεθεί ότι με τα χρόνια χρησιμοποίησε μελάνια εμπορίου διαφορετικής προέλευσης (Εικ.43).

Εικόνα 43. Διαφορετικές αποχρώσεις μελανιού (πιθανώς τελείωσε και χρησιμοποίησε άλλο) (Αρχείο DAI: D-DAI-ATH-ARCHIV-NL-UNBEKANNT-00004-38)

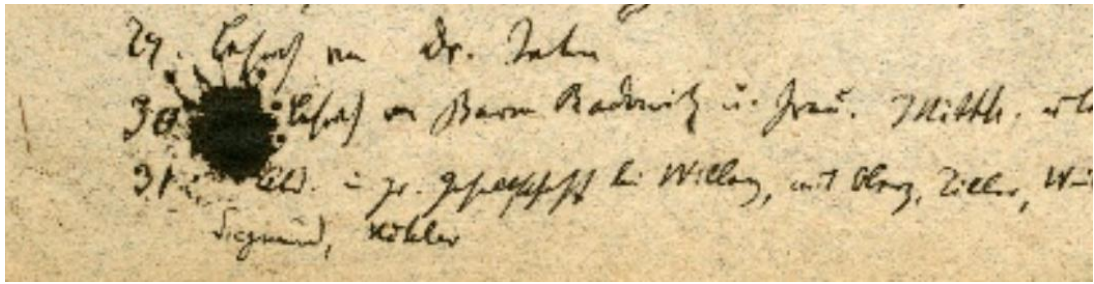

Εικόνα 44. Η γραφή του Schmidt

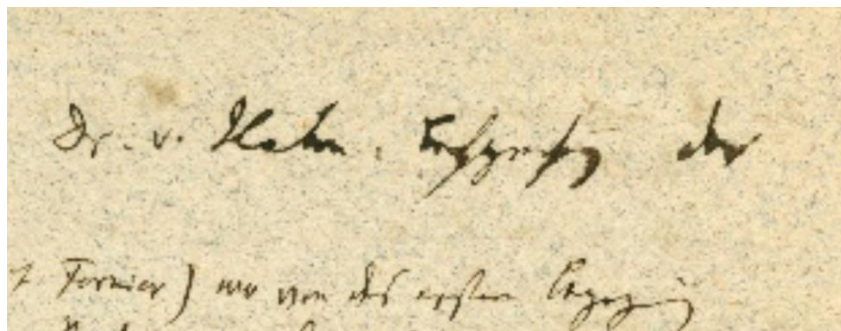
Η απαρχή της χρήσης των μεταλλογαλλικών (ή σιδηρογαλλικών) μελανιών δεν μπορεί να ορισθεί με ακρίβεια, ωστόσο αυτό το είδος ήταν σίγουρα σε ευρεία χρήση με διάφορες συνταγές και παραλλαγές έως και τον 19^ο αιώνα. Το σημαντικό είναι ότι είναι όξινο, παρουσιάζει ισχυρή διαβρωτική δράση με αποτέλεσμα με την πάροδο του χρόνου να ξεθωριάζει, να δημιουργεί κηλίδες και να βλάπτει την περγαμηνή ή το χαρτί, ειδικά σε υγρό περιβάλλον. Η προσθήκη διαφόρων χρωστικών ουσιών ή αιθάλης στα μεταλλογαλλικά μελάνια για την τόνωση του χρώματος ήταν μία καινοτομία εκείνης της εποχής, από την οποία προέκυψαν τα μεικτά μελάνια (Χούλης, 2004). Από τον 18^ο,19^ο αιώνα διαφοροποιείται όμως σταδιακά η παραγωγή μελανιού με την αντικατάσταση των φυσικών τοπικών υλικών από διάφορες χημικές ενώσεις βιομηχανικής παραγωγής, οι οποίες προσδίδουν μεγαλύτερη ασφάλεια στην παραγωγή, μία εξέλιξη που περιόρισε την χρήση των μεταλλογαλλικών μελανιών και οδήγησε στην αντικατάστασή τους κατά τον 20^ο αιώνα από τα συνθετικά (Βάσσιου, 2021).

Στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα εμφανίζεται το συνθετικό μελάνι για τις πένες και τα στυλό διαρκείας, το οποίο είναι παχύρευστο, ανήκει στην κατηγορία των μελανιών ανιλίνης (Ζέρβος, 2015) και είχε χρησιμοποιηθεί ως το 1951 ως μελάνι εκτύπωσης, όταν αντικαταστάθηκε λόγω της τοξικότητας της ανιλίνης από την μέθοδο της φλεξογραφίας (Flexography) (The Editors of Encyclopaedia Britannica, 1998).

Δεν μπορούμε να πούμε με σιγουριά εάν ο Schmidt χρησιμοποιούσε κονδυλοφόρο (dip pen, Federhalter) ή πένα με μελάνη (fountain pen, Füllfederhalter, Füller) ως μέσο γραφής κατά τη συγγραφή του ημερολογίου του. Το πιο πιθανό, όμως, είναι να χρησιμοποιούσε κονδυλοφόρο διότι είναι ένα μέσο που χρησιμοποιείται αρκετά στην καλλιγραφία. Διάφορα στίγματα μελανιού παρατηρούνται διάσπαρτα στις σελίδες του ημερολογίου και τα οποία μπορεί να δημιουργήθηκαν κατά τη χρήση του μελανοδοχείου αλλά και κάποιες «μουτζούρες» (Tintenflecken) πιθανώς επειδή δεν είχε στεγνώσει καλά η μελάνη, παρατηρούνται εξάλλου στο κείμενό (Εικ.45,46). Επίσης, ένα χαρακτηριστικό της γραφής με dip pen είναι στα γράμματα όπου όταν η φορά τους είναι προς τα κάτω είναι πιο πυκνά ενώ όταν είναι προς τα πάνω πιο λεπτά (Σεπτέμβρη, 2019). Εντούτοις, δεν αποκλείεται το γεγονός να χρησιμοποίησε και τα δύο.

Εικόνα 45. Στίγμα από μελάνη

Εικόνα 46. «Tintenflecken»

Η μύτη της πένας (ή του κονδυλοφόρου) ήταν πιθανώς από ασάλι, σύνηθες για την εποχή εκείνη, με λεπτή μύτη όπου επέτρεπε και τη λεπτή γραφή (Führer, 2022). Σε ορισμένα σημεία, η γραφή μάς δείχνει ότι έχει χρησιμοποιηθεί και παχύτερη μύτη. Τα σχέδια, που έχουν αναφερθεί παραπάνω, έχουν σχεδιαστεί επίσης με κονδυλοφόρο ή πένα, ενώ υπάρχουν και μερικές καταχωρήσεις με μολύβι και πορτοκαλί ξυλομπογιά (Εικ. 47).

Jan	6	0	60
	1862	11	40
Feb	16	0	25
März	3	0	75
April	22	0	40
Mai	25	0	95
Juni	15	0	15
Juli	17	4	45
		3	50
Alles 1863 unvollständig			

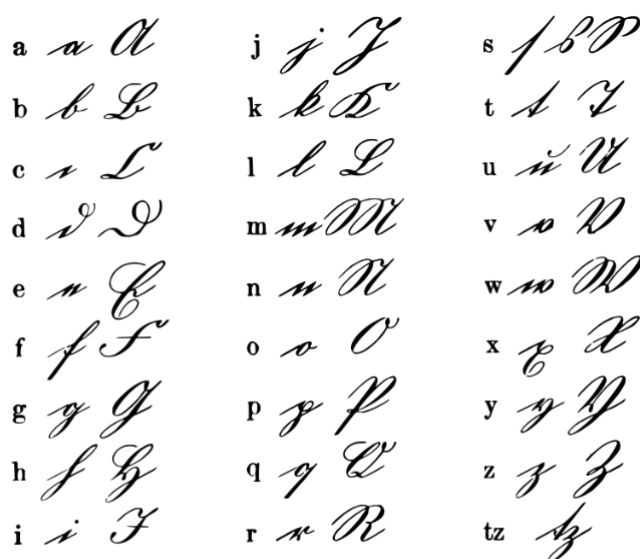
Εικόνα 47. Καταχωρήσεις με μολύβι και πορτοκαλί ξυλομπογιά (Αρχείο DAI: D-DAI-ATH-ARCHIV-NL-UNBEKANNT-00004-82)

Το πιο συνηθισμένο μέσο γραφής έως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα ήταν το φτερό της χήνας, το οποίο δεχόταν μία επεξεργασία για να σκληρύνει και να αποκτήσει αντοχή και διάρκεια. Προηγήθηκαν όργανα γραφής από καλάμι (*Phragmites Australis*), με την ονομασία κάλαμος (λατινικά *calamus*), ενώ υπάρχουν και αρχαιολογικά ευρήματα από καλάμους από χαλκό (Wikipedia Reed pen, 2023). Η χρήση των φτερών τεκμηριώνεται με αναφορές στην λογοτεχνία μόλις τον 6^ο μ.Χ. αιώνα μπορεί όμως να ήταν σε χρήση και νωρίτερα (Wikipedia Schreibrohr, 2021). Τοποθετείται περίπου στο 1828 η μηχανική κατασκευή μύτης πένας από λεπτό φύλλο χάλυβα, αρχικά από τον John Mitchell από το Birmingham και λίγο αργότερα από τον Άγγλο εφευρέτη James Perry (The Editors of Encyclopaedia Britannica, 1998). Το πρόβλημα της τλαιπωρίας όμως που προκαλεί η υποχρεωτική βύθιση του κονδυλοφόρου, που φέρει την μύτη, στο μελανοδοχείο για την αναπλήρωση του μελανιού θα λυθεί κατά την διάρκεια της βιομηχανικής επανάστασης, όταν ξεκίνησαν οι προσπάθειες για την προσαρμογή στο όργανο γραφής μίας αμπούλας, η οποία θα έλυε το πρόβλημα (Garbrecht, 2008).

Παρά το γεγονός ότι η ιστορία της γραφής χάνεται στα βάθη του χρόνου, η παλαιότερη σωζόμενη πένα τοποθετείται χρονικά στον 18^ο αιώνα (Wikipedia Füllfederhalter, 2022). Καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξή της έπαιξαν όμως τρία γεγονότα: η κατασκευή της χρυσής μύτης με άκρη ιριδίου, το σκληρό καουτσούκ και το μελάνι με ομαλή, ομοιόμορφη ροή. Η εφεύρεση της fountain pen το 1849 αποδίδεται στον Σκωτσέζο Robert William Thomson (1822-1873) (Dictionary of National Biography, 2020). Πρωτοπόρος στην κατασκευή και εξάπλωση της πένας ήταν ο Αμερικανός Lewis Waterman, ο οποίος κατοχύρωσε το 1883 την εφεύρεσή του και ίδρυσε ένα χρόνο αργότερα την εταιρεία Ideal Pen Company, που μετονομάστηκε 4 χρόνια αργότερα σε L.E. Waterman Company (Wikipedia Waterman (Schreibgeräte), 2020). Ακολουθούν η Parker το 1888 και η Sheaffer το 1907. Στην Ευρώπη κατασκευάστηκαν πένες από διάφορες εταιρείες, όπως από την Pelikan που ιδρύθηκε στο Αννόβερο το 1838 και από την εταιρεία Simplo, η οποία το 1913 μετονομάστηκε σε Montblanc και ξεκίνησε από τον Γερμανό μηχανικό August Eberstein στο Βερολίνο κ.ά. Οι μύτες κατασκευάζονταν αρχικά από χαλκό ή μπρούντζο και από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα από ασάλι (steel nibs, *Stahlfeder*) και έχουν διάφορα μεγέθη και σχήματα ανάλογα με τη χρήση τους (Garbrecht, 2008). Τέλος, η επιφάνειά τους δέχεται επεξεργασία με χρυσό, ασήμι, ψευδάργυρο κ.ά. σε διαδικασία γαλβανίσματος ή βαφής. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο και από την δεκαετία του 1960 το στυλό διαρκείας αντικατέστησε σταδιακά την πένα στην

καθημερινότητα, διότι είναι φθινό και εύρηστο, χωρίς όμως να την εξαφανίσει εντελώς από την αγορά (Wikipedia Ballpoint pen, 2023).

Η γραφή μπορεί να χαρακτηριστεί ως Kurrentschrift (Führer, 2022) (Εικ.48), μία γερμανική καλλιγραφική γραφή που χρησιμοποιούσαν από τις αρχές της σύγχρονης εποχής μέχρι τα μέσα περίπου του 20^{ου} αιώνα. Θεωρείται μια γρήγορη γραφή (λατινικά: *currete*=τρέχω) με μερικά στοιχεία κυκλικής Λατινικής γραφής⁹ η οποία και καταργήθηκε το 1941 (στο τότε Γερμανικό Ράιχ). Η γραμματοσειρά είναι αρκετά μικρή, κάνοντας την ανάγνωση με γυμνό μάτι κάπως δύσκολη.

Εικόνα 48. Παράδειγμα της γερμανικής γραφής (Kurrentschrift) (Πηγή: https://de.wikipedia.org/wiki/Deutsche_Kurrentschrift)

Τέλος, μια ελαφρά δεξιά κλίση των γραμμάτων και διακυμάνσεις στην ταχύτητα γραφής μπορούν να ανιχνευθούν από τα σχήματά τους. Ειδικά τα φωνήεντα a, e και o είναι μερικές φορές δύσκολο να διακριθούν μεταξύ τους ενώ τα ελληνικά γράμματα φαίνεται να γράφτηκαν πιο αργά και περιστρεφόμενα (Führer, 2022).

⁹ «Η λατινική γραφή είναι ομάδα συμβόλων η οποία βασίζεται στους χαρακτήρες του λατινικού αλφάβητου. Αποτελεί την καθιερωμένη μέθοδο γραφής στις περισσότερες δυτικές και κεντροευρωπαϊκές γλώσσες, καθώς και σε πολλές γλώσσες σε άλλα μέρη του κόσμου. Διαθέτει τον μεγαλύτερο αριθμό αλφαβητών από οποιοδήποτε άλλο σύστημα γραφής.» (Πηγή: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9B%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%AE)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ III. Περιγραφή κατάστασης διατήρησης του αντικειμένου

Οι μηχανισμοί και οι αιτίες αλλοίωσης ενός βιβλίου, το οποίο περιλαμβάνει το σώμα και τη βιβλιοδεσία, είναι ένα περίπλοκο ζήτημα για τον συντηρητή. Αφορούν κυρίως ενδογενείς παράγοντες όπως τα συστατικά και η οξύτητα του χαρτιού (για παράδειγμα το χαρτί που τυπώνεται ή κατασκευάζεται με όξινο περιεχόμενο θα αλλοιωθεί πολύ πιο γρήγορα από το χαρτί που είναι κατασκευασμένο με πιο ουδέτερο pH), το δέρμα, οι τύποι των μελανιών, τα συνδετικά υλικά που έχουν χρησιμοποιηθεί ή εξωγενείς παράγοντες φθοράς, δηλαδή περιβαλλοντικούς παράγοντες (φως, σχετική υγρασία, θερμοκρασία, ακτινοβολία, ατμοσφαιρικοί ρύποι) φυσικής, χημικής ή βιολογικής φύσεως (έντομα, μικροοργανισμοί (μύκητες, βακτήρια), τρωκτικά αλλά και έκτακτες περιστάσεις όπως πυρκαγιές, σεισμοί, πλημμύρες, πόλεμοι κ.λπ. Οι προαναφερθέντες παράγοντες μπορούν να αλληλοεπιδρούν ή να ενεργούν μεμονωμένα, τακτικά ή σποραδικά (Crespo, Vinas, 1985).

Το χαρτί, το οποίο περιέχει κουρέλια (rags), δύσκολα θα υποστεί φθορές από ενδογενείς παράγοντες, αλλά υπόκειται στην καταστροφική δράση εξωτερικών παραγόντων. Επίσης, διαφορετική είναι η συμπεριφορά του χαρτιού που περιέχει λιγνίνη, χλωριούχο κολοφώνιο, λευκαντικά, ή προϊόντα όξινου χαρακτήρα. Όλα αυτά που προαναφέρθηκαν σε συνδυασμό με εξωγενείς παράγοντες, μπορεί να έχουν μια σειρά από επιβλαβείς επιπτώσεις. Αυτό περιλαμβάνει την εξασθένηση της μηχανικής αντοχής του χαρτιού, ενώ η οξείδωση της λιγνίνης και του κολοφωνίου προκαλούν έντονο κιτρίνισμα (Crespo, Vinas, 1985).

Η συγκέντρωση των ιόντων υδρογόνου (pH) μπορεί να καθοριστεί για τη μέτρηση της οξύτητας του χαρτιού, καθώς και άλλων υλικών. Η μέτρηση του pH έχει εύρος από το 1 έως το 14, όπου το 1 είναι ο υψηλότερος βαθμός οξύτητας και το 14 το πιο αλκαλικό, με το 7 ως ουδέτερη κατάσταση. Αυτή η κλίμακα είναι ιδιαίτερα χρήσιμη για την ανίχνευση ακόμη και ελαφρών αλλαγών στην οξύτητα. Το όξινο χαρτί μπορεί να εξαπλώσει τη διαβρωτική του φύση σε ουδέτερο ή αλκαλικό χαρτί, εάν τα δύο έρθουν σε επαφή (Crespo, Vinas, 1985).

Σε κάθε περίπτωση, οι προληπτικές ή σωστικές επεμβάσεις συντήρησης θα μπορούσαν να μειώσουν τη φθορά σε μεγάλο βαθμό. Η σημασία του έργου της συντήρησης είναι προφανής, διότι έτσι διαφυλάσσεται για το μέλλον ένα σημαντικό μέρος της πνευματικής και πολιτιστικής κληρονομιάς. Εξάλλου τα βιβλία προορίζονται για ανάγνωση, μετακίνηση και διαχείριση. Δεν είναι μουσειακά κομμάτια. Τουλάχιστον όχι εξ αρχής.

Όπως μας πληροφορεί και ο Κ. Χούλης στο άρθρο «Η συντήρηση των βιβλίων των ιστορικών συλλογών. Η περίπτωση της Δημόσιας Βιβλιοθήκης της Ανδρίτσαινας» στο περιοδικό *Αρχαιολογία* 69: « Ο επιφανειακός καθαρισμός των βιβλίων, ως φάση της λεγόμενης προληπτικής συντήρησης, πραγματοποιείται στις μεγάλες και οργανωμένες βιβλιοθήκες του εξωτερικού κάθε 2-3 χρόνια απαραίτητως. Χωρίς να είναι μια πολυδάπανη επέμβαση, εξασφαλίζει τουλάχιστον την απομάκρυνση της σκόνης, που ιδιαίτερα στις μεγαλουπόλεις είναι φορέας επιβλαβών ουσιών για το χαρτί και τις βιβλιοδεσίες» (Χούλης, 1998).

Πριν από οποιαδήποτε εργασία συντήρησης, είναι απαραίτητο να γίνουν κάποιες διεργασίες οι οποίες να είναι πάντα σύμφωνες με διεθνείς οργανισμούς όπως το ICOM, το IIC, το AIC και το CIC (Χατζηδάκη, 2005). Σε αυτές τις διεργασίες συμπεριλαμβάνεται και η τεκμηρίωση (γραφική και φωτογραφική) των φθορών του αντικειμένου, ή αλλιώς, της κατάστασης διατήρησής του.

3.1 Περιγραφή φθορών σώματος

Η κατάσταση διατήρησης στο σώμα του ημερολογίου ήταν μέτρια προς καλή. Αρχικά, υπάρχει απώλεια φύλλων, αγνώστου αριθμού, ένα «λυμένο» τεύχος (το πρώτο) και ένα δίφυλλο που έχει αποσπαστεί από τα υπόλοιπα. Επιπρόσθετα, παρατηρήθηκαν έντονες επικαθίσεις από ρύπους (σκόνη, στερεά σωματίδια) σε όλη την επιφάνεια των δίφυλλων αλλά και στις εσωτερικές περιοχές των πτυχώσεων των φύλλων (της ράχης), κάτι το οποίο θεωρείται αναμενόμενο, λόγω της πρόχειρης αποθήκευσής του για αρκετά χρόνια. Οι ρύποι σε τέτοιες συνθήκες, μεταφέρονται στην επιφάνεια του χαρτιού μέσω του αέρα, επικάθονται και εισχωρούν στο χαρτί σε μεγάλο ποσοστό. Ακόμη, σε αρκετά σημεία διακρίνεται η μηχανική καταπόνηση του χαρτιού. Οι περισσότερες γωνίες των φύλλων παρουσιάζουν αναδίπλωση των γωνιών (dog ears), οι οποίες μπορούν να εξηγηθούν από το ότι ο συγγραφέας έπαιρνε το ημερολόγιο μαζί του στα διάφορα ταξίδια και στις εκδρομές που έκανε όλα αυτά τα χρόνια, και τα πρώτα φύλλα παρουσιάζουν επιφανειακή παραμόρφωση επιπέδου και τσακίσεις. Όσο αφορά την πρώτη σελίδα, βασική αιτία φθοράς και καταπόνησης είναι η απουσία μπροστινής πινακίδας, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει κάποια προστασία του σώματος του ημερολογίου καθιστώντας το ευάλωτο στις συνθήκες του περιβάλλοντος και να παρουσιάζει φθορές μεγαλύτερης έκτασης από τις υπόλοιπες. Περιμετρικά όλων των δίφυλλων παρατηρείται δυσχρωμία (κιτρινίλα) λόγω της ηλιακής ακτινοβολίας ή έντονου φωτισμού που περιέχει υπεριώδη ακτινοβολία (φωτοοξειδωση). Εκτός από τη δυσχρωμία, το χαρτί σε εκείνο το σημείο είναι

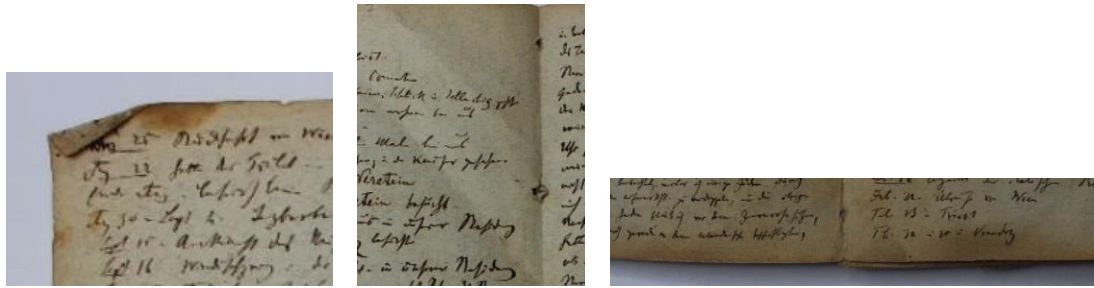
εύθρυπτο και έχει χάσει τη μηχανική του αντοχή. Η αλλοίωση εξαρτάται από την ποιότητά του, τον χρόνο έκθεσης, την υγρασία, τη θερμοκρασία και την περιεκτικότητά του σε φωτοευαίσθητα συστατικά (κυρίως λιγνίνη και ιόντα Fe^{3+}). Υπάρχουν επίσης περιορισμένες απώλειες χάρτινου υποστρώματος και σχισίματα, ιδίως στην κορυφή και τη βάση της ράχης. Ελάχιστες επικαθίσεις από τη χρήση και τη λιπαρότητα των δακτύλων του χεριού, όπως και δυσχρωμίες από ποικίλα αίτια είναι επίσης ορατά. Τέλος, υπάρχει ελάχιστη διάβρωση των μελανιών, η οποία διακρίνεται παρατηρώντας την πίσω όψη των σελίδων όπου εμφανίζεται το κείμενο της μπροστινής σελίδας. «Το πρόβλημα αυτό που περιγράφεται με τον όρο «διάβρωση της μελάνης σιδήρου» (iron gall-ink corrosion), έχει παρουσιαστεί σε πολλές περιπτώσεις με αρχικά συμπτώματα την αλλαγή του χρώματος της μελάνης από μαύρο σε καφέ, την εμφάνιση του κειμένου της πίσω πλευράς του φύλλου και τη δημιουργία άλω» (Ζερβός, 2015).

Εικόνα 49. Παραμόρφωση επιπέδου

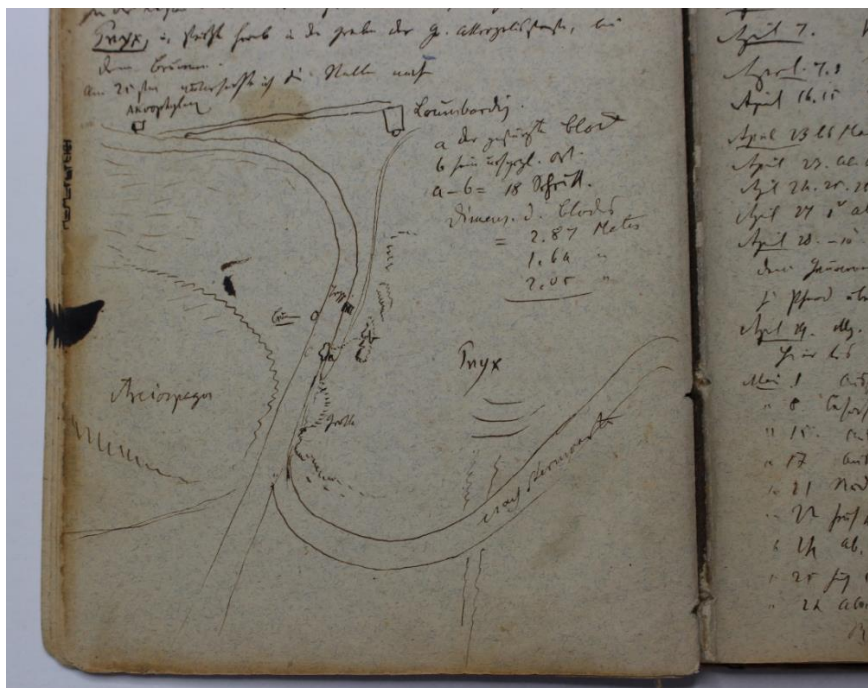
Εικόνα 50. Παραμόρφωση επιπέδου

Εικόνα 51. Αναδιπλώσεις γωνιών, τσακίσεις και δυσχρωμίες

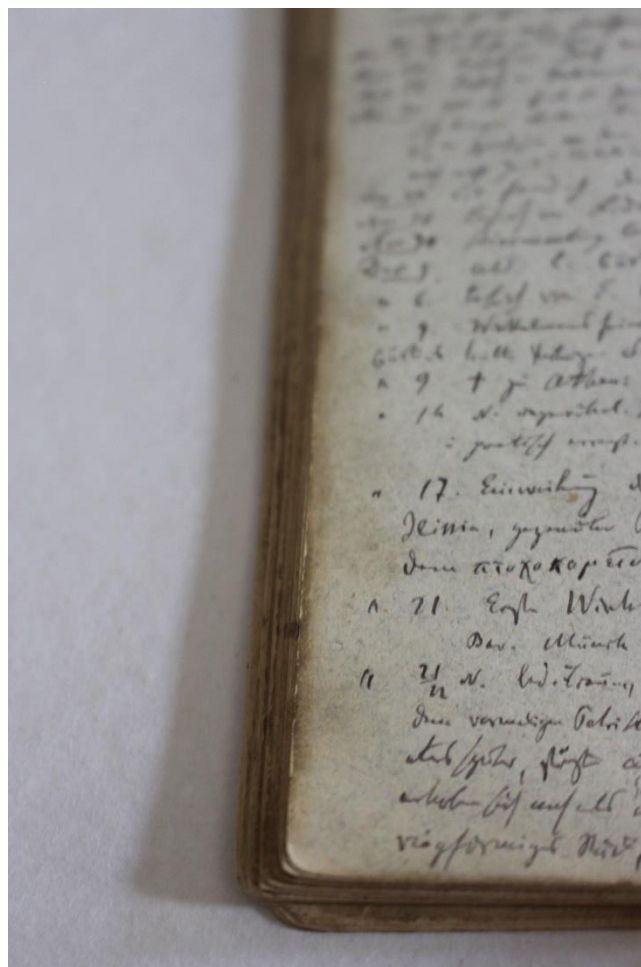
Εικόνα 52. Αναδιπλώσεις γωνιών, τσακίσεις και σχισίματα

Εικόνα 53. Περιμετρική φωτοξείδωση και σχίσμο στη ράχη

Εικόνα 54. Απώλεια χάρτινου υποστρώματος

Εικόνα 55. Επικαθίσεις ρύπων και λιπαρότητα

3.2 Περιγραφή φθορών βιβλιοδεσίας

Σχετικά με τις φθορές της βιβλιοδεσίας, η οποία έχει κακή κατάσταση διατήρησης, υπάρχει ολική απώλεια της εμπρόσθιας πινακίδας, και συνεπώς και του καλύμματος, η οποία όπως και η οπίσθια που σώζεται, ήταν κατασκευασμένη από χαρτόνι. Η οπίσθια σωζόμενη πινακίδα έχει υποστεί αρκετές φθορές λόγω του ότι υφίσταται περισσότερο μηχανικές καταπονήσεις. Επίσης, υπάρχει και έντονη αποδυνάμωση του χαρτονιού με αποτέλεσμα να χάνεται η μηχανική αντοχή της πινακίδας. Το κάλυμμα της πινακίδας, δηλαδή η μαρμαρόκολλα, η οποία είναι κατασκευασμένη από απλό χαρτί, παρουσιάζει έντονες απώλειες χρώματος, αποκολλήσεις από το υπόστρωμα (χαρτόνι) και σχισίματα. Το ύφασμα της ράχης, όπως και οι γωνίες, με την πάροδο του χρόνου και εξαιτίας της υγρασίας και του φωτός, έχουν γίνει αρκετά εύθρυπτα. Στη βάση της ράχης και στην ένωση με την οπίσθια πινακίδα, υπάρχει απώλεια του υφάσματος με αποτέλεσμα να φαίνονται τα ραμμένα τεύχη και υπολείμματα κόλλας. Η ραφή δεν εμφανίζει ιδιαίτερες φθορές, το νήμα που έχει χρησιμοποιηθεί (πιθανώς νήμα κάνναβης ή από βαμβάκι) είναι ακόμα αρκετά δυνατό και παρατηρούνται ελάχιστα σημεία που χρήζουν υποστήριξης. Τέλος, η δερμάτινη υποδοχή για το πενάκι, που είναι κολλημένη στο εσωτερικό της οπίσθιας πινακίδας, είναι σε καλή κατάσταση, χρηστική ακόμη και σήμερα, με λίγες επιφανειακές φυσικές φθορές του δέρματος.

Εικόνα 56. Φθορές στη ράχη του ημερολογίου

Εικόνα 57. Φθορές στη ράχη του ημερολογίου

Εικόνα 58. Φθορές στην δερμάτινη θήκη

Εικόνα 59. Αποδυναμωμένες γωνίες, απώλεια της μαρμαρόκολλας και του υφάσματος στις γωνίες

Εικόνα 60. Απώλεια μαρμαρόκολλας και αποχρωματισμός

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV. Πρόγραμμα και εφαρμογή επεμβάσεων συντήρησης

Η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι μια διαδικασία που απαιτεί εξαιρετική προσοχή και επιμέλεια. Οι συντηρητές με μεγάλη αφοσίωση δουλεύουν για την μακροπρόθεσμη διατήρησή της μέσω μιας σειράς δραστηριοτήτων, από τη μελέτη και την καταγραφή των αντικειμένων μέχρι την προληπτική φροντίδα και τη συντήρηση. Η έρευνα και η εκπαίδευση είναι επίσης αναπόσπαστα στοιχεία της διαδικασίας αυτής. Αν και αυτό το έργο είναι εξαιρετικά σημαντικό, είναι επίσης γεμάτο δυσκολίες. Οι συντηρητές, ωστόσο, προσεγγίζουν αυτές τις δυσκολίες με ενθουσιασμό και αποφασιστικότητα (American Institute for Conservation, 1994).

Επιπρόσθετα, ο ρόλος του επαγγελματία συντήρησης είναι να επιλέγει υλικά και τεχνικές τα οποία είναι κατάλληλα για το επιθυμητό αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης επέμβασης και να τηρεί τα τρέχοντα πρότυπα. Είναι σημαντικό να σταθμίζονται τα οφέλη των επιλεγμένων υλικών και μεθόδων έναντι τυχόν αρνητικών επιπτώσεων που μπορεί να έχουν στη μελλοντική έρευνα, θεραπεία ή απόδοση. Ο επαγγελματίας συντήρησης πρέπει να γνωρίζει τις συνέπειες των αποφάσεών του και να ενεργεί ανάλογα. Οποιαδήποτε παρέμβαση για την αντιστάθμιση της απώλειας θα πρέπει να τεκμηριώνεται στα αρχεία και τις αναφορές και θα πρέπει να είναι ανιχνεύσιμη με κοινές μεθόδους εξέτασης. Αυτή η επέμβαση θα πρέπει να είναι αναστρέψιμη και δεν θα πρέπει να τροποποιεί λανθασμένα τα αισθητικά, εννοιολογικά και φυσικά χαρακτηριστικά του πολιτιστικού αγαθού, ιδίως με την αφαίρεση ή την απόκρυψη του αρχικού υλικού (American Institute for Conservation, 1994).

Με βάση τον «Χάρτη της Βενετίας¹⁰» και το Άρθρο 16: « Οι εργασίες συντήρησης, αποκατάστασης και αρχαιολογικής ανασκαφής θα πρέπει να βασίζονται σε εξακριβωμένη τεκμηρίωση, δηλαδή σε αναλυτικές και κριτικές εκθέσεις, εικονογραφημένες με σχέδια και φωτογραφίες. Όλες οι φάσεις των εργασιών για την απάλειψη νεότερων στοιχείων, τη στερέωση, την ανασύνθεση και την ένταξη νέων (στοιχείων), καθώς και όλα τα τεχνικά και μορφολογικά στοιχεία που θα

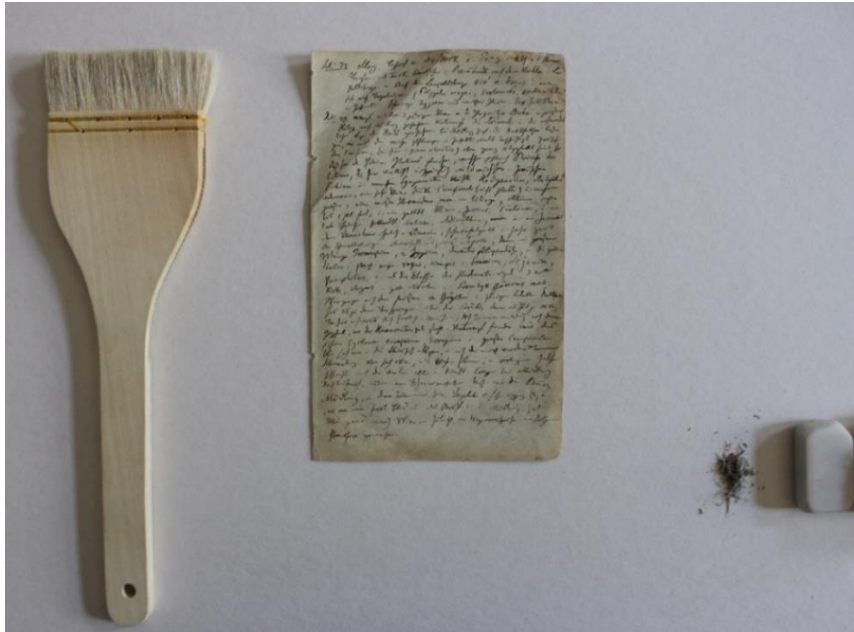
¹⁰ «Ο Χάρτης της Βενετίας για την Αποκατάσταση και Συντήρηση Μνημείων και Μνημειακών Συνόλων (ή Χάρτα της Βενετίας) καταρτίστηκε κατά τη διάρκεια του δευτέρου Διεθνούς Συνεδρίου Αρχιτεκτόνων και Τεχνικών των Ιστορικών Μνημείων, που πραγματοποιήθηκε στη Βενετία στις 25-31 Μαΐου 1964 και που διοργανώθηκε από το Διεθνές Συμβούλιο Μνημείων και Τοποθεσιών (ICOMOS). Ο Χάρτης αναγνωρίζεται διεθνώς ως ένα διαχρονικό πλαίσιο κατευθυντήριων αρχών που διέπουν την θεωρία και κυρίως την πράξη της Αποκατάστασης και της Συντήρησης κάθε είδους Μνημείων.» (Πηγή: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A7%CE%AC%CF%81%CF%84%CE%B7%CF%82_%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%92%CE%B5%CE%BD%CE%B5%CF%84%CE%AF%CE%B1%CF%82).

Υπήρξαν περισσότεροι από 600 συμμετέχοντες από 61 χώρες, εκπρόσωποι οργανισμών (UNESCO, ICOM, ICCROM) και το Συμβούλιο της Ευρώπης. Έγινε αναθεώρηση του Χάρτη των Αθηνών (1931) και βασίστηκε στη θεωρία του Giannoni και του Brandi.

εξακριβώνονται κατά τη διάρκεια των εργασιών, θα πρέπει να καταγράφονται λεπτομερειακά. Αυτή η τεκμηρίωση θα πρέπει να κατατεθεί στο αρχείο ενός δημοσίου ιδρύματος και να είναι προσιτή στους ερευνητές. Συνιστάται η δημοσίευσή τους.»

Βάσει των παραπάνω, αρχικά, πραγματοποιήθηκε φωτογραφική τεκμηρίωση του αντικειμένου με ψηφιακή φωτογραφική μηχανή CANON EOS 700D, αποτυπώνοντας λεπτομερώς το αντικείμενο και τις φθορές του. Για να διατηρηθούν τα σημαντικά δεδομένα για την αρχική κατάσταση και την πορεία της συντήρησης, είναι απαραίτητο να γίνει φωτογραφική αποτύπωση σε αυτό το στάδιο αλλά και σε όλα τα υπόλοιπα (Ζερβός, 2015). Στη συνέχεια, έγινε συμπλήρωση του Δελτίου Συντήρησης, δηλαδή η αναλυτική περιγραφή της δομής, των υλικών, η εκτίμηση των φθορών και γενικότερα της κατάστασης διατήρησης του αντικειμένου όπως και ένας προγραμματισμός για τις επεμβάσεις συντήρησης που θα ακολουθήσουν.

Δεν κρίθηκε αναγκαίο να γίνει αποβιβλιοδέτηση του σώματος, οπότε στην αρχή, πραγματοποιήθηκε στεγνός επιφανειακός καθαρισμός σε όλες τις σελίδες του ημερολογίου με μαλακό πλατύ ιαπωνικό πινέλο για την απομάκρυνση των στερεών επιφανειακών επικαθίσεων (σκόνη, ρύποι). Η φορά της κίνησης του πινέλου πρέπει ήταν από το κέντρο του κάθε δίφυλλου προς τις άκρες διότι η αντίθετη κίνηση του πινέλου μπορεί να προκαλέσει εύκολα σκισίματα κατά μήκος των ορίων του χαρτιού. Στη συνέχεια, με λευκή πολυβινυλική γόμα σβησίματος αλλά και γόμα σε μορφή πούδρας, αφαιρέθηκαν προσεκτικά, χωρίς να προκληθεί απόξεση της επιφάνειας του χαρτιού, οι πιο επίμονες επικαθίσεις και τα τρίμματα απομακρύνθηκαν επιμελώς από την επιφάνεια του χαρτιού αλλά και από την επιφάνεια εργασίας (Εικ.61). Η πούδρα χρησιμοποιείται με κυκλικές κινήσεις και κοντά στις άκρες του χαρτιού η φορά της κίνησης περιορίζεται μόνον προς τα έξω. Καθ' όλη τη διάρκεια της διαδικασίας η περιοχή με τα μελάνια αποφεύγονταν όπως επίσης και όπου υπήρχαν σημειώσεις του συντάκτη με μολύβι, προκειμένου να αποφευχθεί κάποιο ανεπιθύμητο ατύχημα με το σύνολο των πληροφοριών της συγκεκριμένης σελίδας.

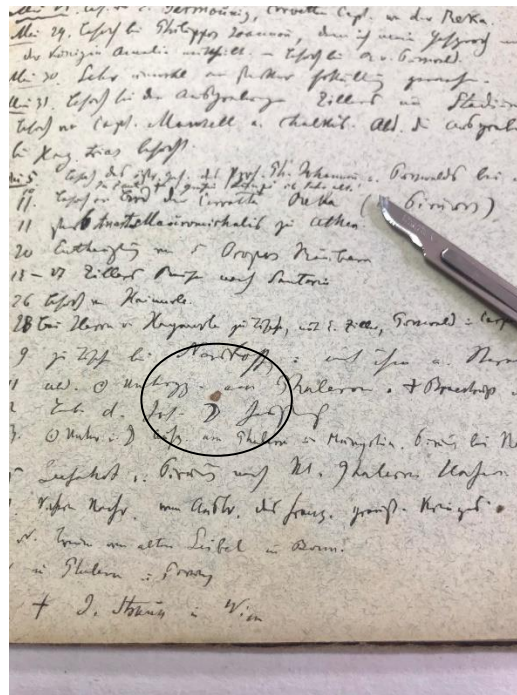
Εικόνα 61. Κατά την διάρκεια του στεγνού καθαρισμού με λευκή πολυβινυλική γόμα σθησίματος στο δίφυλλο που έχει αποκολληθεί

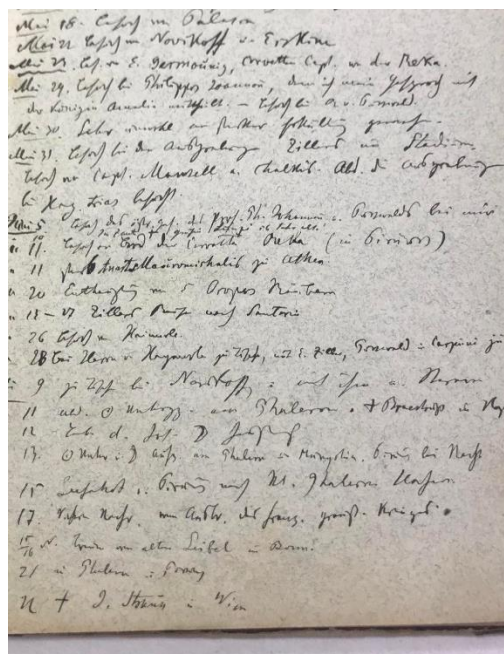
Εικόνα 62. Κατά τη διάρκεια του στεγνού καθαρισμού με γόμα σε μορφή πούδρας και το εμφανές αποτέλεσμα

Ακολούθως, επαναφέραμε τις αναδιπλωμένες γωνίες των σελίδων στην αρχική τους κατάσταση, κατά το δυνατό, με τη χρήση του κόκκαλου βιβλιοδεσίας και ήπια πίεση, έτσι ώστε να μην καταπονούνται περισσότερο και να ολοκληρωθεί ο στεγνός καθαρισμός. Οι περιοχές αυτές αντιμετωπίστηκαν με μεγάλη προσοχή διότι το χαρτί έχει αποδυναμωθεί αισθητά.

Οι πιο επίμονες επικαθίσεις αφαιρέθηκαν προσεκτικά με το νυστέρι (Εικ.63).

Εικόνα 63. Στερεή επικάθιση

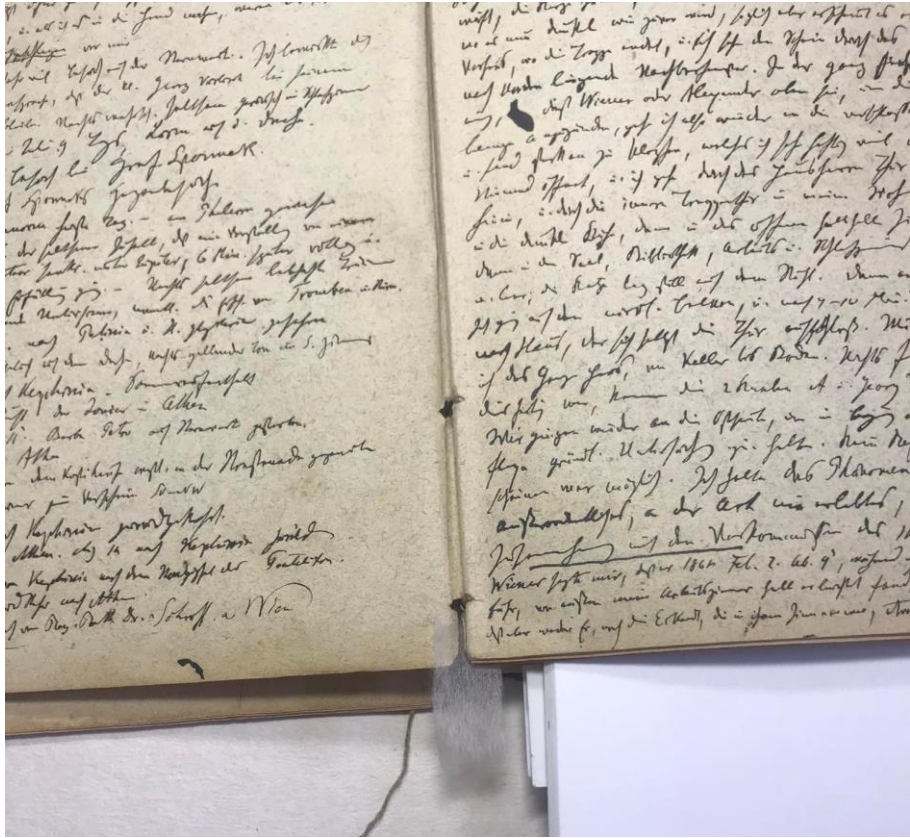
Εικόνα 64. Απομάκρυνση της στερεής επικαθίσης με τη χρήση νυστεριού

Είναι πολύ πιθανό ότι ο υγρός καθαρισμός θα προσέφερε κάποια εξυγίανση στο χαρτί με την περαιτέρω απομάκρυνση ρύπων και προϊόντων της οξειδωσης, όμως δεν προτάθηκε εξαιτίας της διαλυτότητας των μελανιών και την ευαισθησία της γραφής.

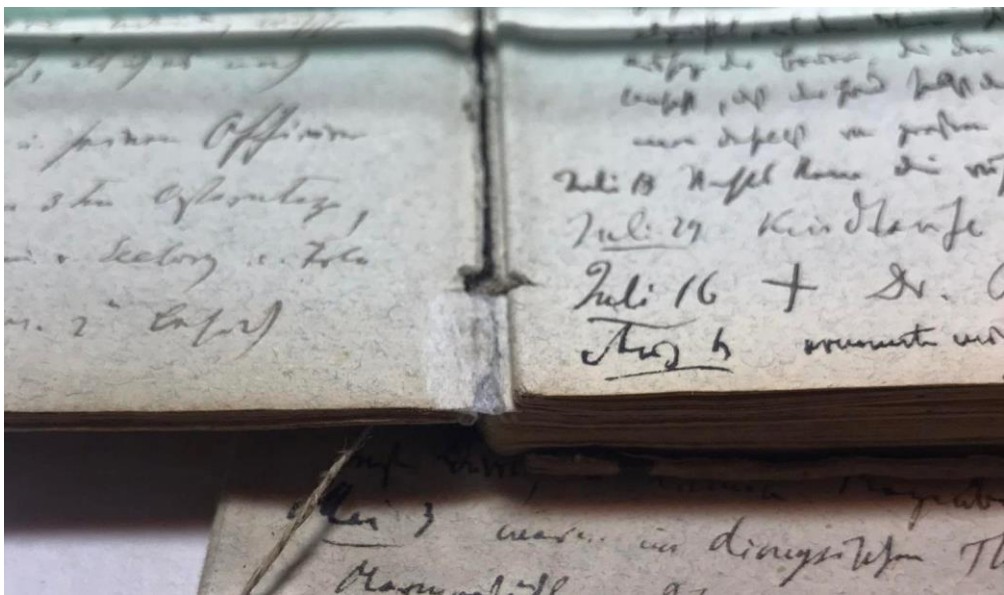
Ακολουθούν οι επεμβάσεις στερέωσης και συμπλήρωσης του χάρτινου υποστρώματος. Η στερέωση έχει σαν σκοπό να διασφαλίσει τη μηχανική αντοχή του αντικειμένου, κυρίως όπου υπάρχουν σχισίματα, αλλά και να αποφευχθεί η περαιτέρω φθορά που μπορεί να προκύψει από τη χρήση. Όπου το αντικείμενο εμφανίζει απώλεια υλικού που επηρεάζει τη δομική του ακεραιότητα πραγματοποιείται συμπλήρωση. Η συμπλήρωση των απωλειών σταθεροποιεί μηχανικά το χαρτί και αυξάνει την ασφάλεια κατά τη χρήση του. Για τα παραπάνω χρησιμοποιούνται κόλλες φυτικής προέλευσης. Αυτές οι κόλλες είναι ιδανικές για την αποκατάσταση χάρτινων αντικειμένων, καθώς είναι ισχυρές, ανθεκτικές και διαρκείας. Στη συγκεκριμένη περίπτωση χρησιμοποιήθηκε S.C.M.C 4% w/v (κόλλα μεθυλοκυτταρίνης).

«Οι μεθυλοκυτταρίνες (Methylcellulose) είναι αιθέρες της κυτταρίνης που παρασκευάζονται με πολύπλοκη επεξεργασία της κυτταρίνης χωρίς αυτή να παρουσιάζει ιδιαίτερη σημασία για τον καταναλωτή. Βασίζονται στη δυνατότητα αντικατάστασης του υδρογόνου των υδροξυλίων που περιέχονται στην κυτταρίνη από αλκύλια (αιθεροποίηση). Είναι άχρωμη και άοσμη με ικανοποιητική συνδετική ικανότητα και γίνεται πολύ εύκολα αντιστρεπτή. Δεν ελκύει τα έντομα αλλά όταν οι συνθήκες το επιτρέπουν παρατηρείται ανάπτυξη μικροοργανισμών. Η φύλαξη σε ψυγείο επιτρέπει τη διατήρηση της κόλλας για μεγάλα χρονικά διαστήματα» (Χούλης, 2004).

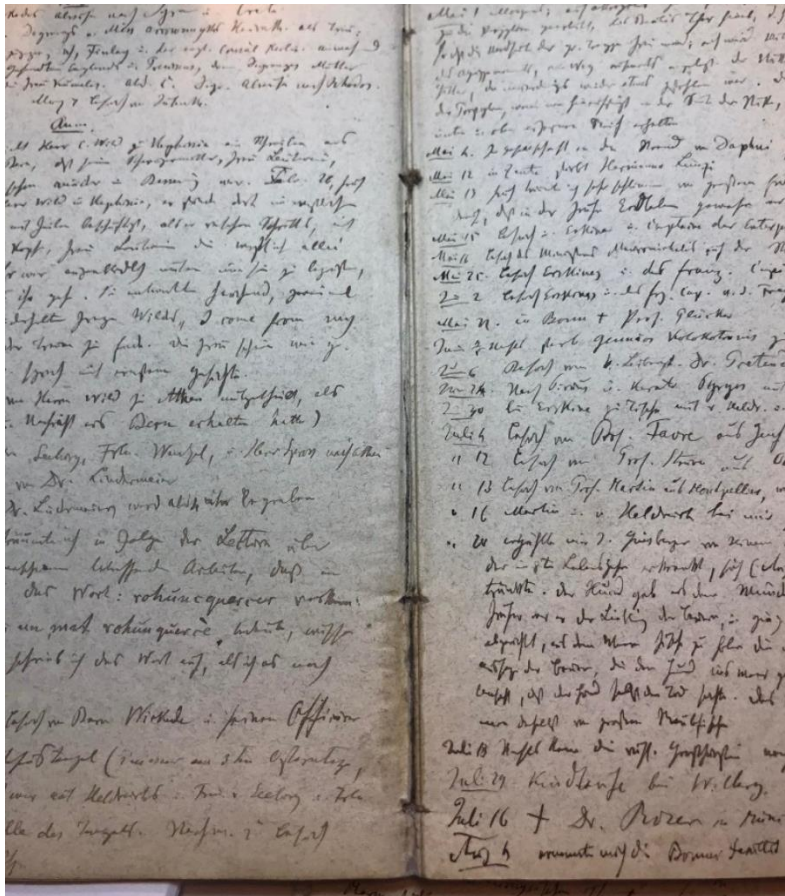
Πραγματοποιήθηκαν στερεώσεις στα σημεία όπου υπήρχαν σχισίματα και αποδυναμώσεις των δίφυλλων με λεπτές λωρίδες διαφανούς ιαπωνικού χαρτιού Tenjujo 9 gsm. Ελαφρύ, λεπτό και πιο ανοιχτόχρωμο από το πρωτότυπο. Για να κοπούν οι λωρίδες, χρησιμοποιείται ένα μικρό πινέλο με νερό το οποίο οριοθετείται στο επιθυμητό μήκος και πλάτος. Η κόλλα S.C.M.C 4% w/v εφαρμόζεται πάνω στο αυθεντικό χαρτί. Για να επιτευχθεί η καλύτερη δυνατή και πιο αποτελεσματική συγκόλληση του ιαπωνικού χαρτιού πάνω στην τραυματισμένη περιοχή τοποθετείται Hollytex, πάνω από το ιαπωνικό χαρτί που είχε ήδη κολληθεί, στυπόχαρτο, μετά βαρίδιο και αφήνεται να στεγνώσει. Καθώς περιμένουμε να στεγνώσει, μπορούμε να προχωρήσαμε σε διαφορετικό σημείο της ίδιας σελίδας, εάν χρήζει συντήρησης, για εξοικονόμηση χρόνου.

Εικόνα 65. Κατά τη διάρκεια της στερέωσης στη βάση της ράχης

Εικόνα 66. Μετά τη στερέωση στη βάση της ράχης

Εικόνα 67. Κατά τη διάρκεια της στερέωσης

Εικόνα 68. Κατά τη διάρκεια της στερέωσης

Για τις συμπληρώσεις επιλέχθηκε ιαπωνικό χαρτί Kozu Shi 23 gsm κίτρινου χρώματος, παρόμοιο με το αυθεντικό, όσον αφορά το χρώμα, την υφή και το πάχος. Προτιμάται η χρήση ελαφρώς πιο λεπτού χαρτιού στις συμπληρώσεις παρά ενός παχύτερου που θα ασκεί μεγαλύτερες μηχανικές τάσεις στο αυθεντικό χαρτί. Σε γενικές γραμμές η διαδικασία είναι η εξής: «Το πρωτότυπο τοποθετείται στη φωτοτράπεζα, πάνω του τοποθετείται ένα φύλλο διαφανούς πολυεστέρα (melinex) και πάνω σε αυτόν το κατάλληλο ιαπωνικό χαρτί με τα νερά του παράλληλα με του πρωτοτύπου. Με μία αναγομώσιμη πένα η οποία περιέχει μείγμα οινόπνευματος και νερού σχεδιάζεται στο ιαπωνικό το περίγραμμα της τρύπας. Το νερό μαλακώνει το ιαπωνικό και το μπάλωμα αφαιρείται τραβώντας το» (Ζερβός, 2015). Στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν υπήρχε η δυνατότητα χρήσης της φωτοτράπεζας και η διαδικασία έγινε προσεχτικά και ανάλογα με τις παρούσες συνθήκες. Οι συμπληρώσεις πραγματοποιήθηκαν όπου υπήρχε απώλεια υλικού. Έγινε στερέωση στη μια πλευρά του δίφυλλου και στην άλλη τοποθετήθηκε ιαπωνικό χαρτί Kozu Shi 23 gsm το οποίο συμπληρώθηκε ακριβώς στην απώλεια του χαρτιού αφήνοντας 1-2 mm παραπάνω χαρτί για να εφάπτεται πάνω στο πρωτότυπο. Έγινε προσπάθεια να εφαρμοσθεί ο ίδιος κανόνας για τις συμπληρώσεις σε όλη την έκταση του αντικειμένου. Στερεώσεις έγιναν στα δίφυλλα με ζυγούς αριθμούς αρίθμησης των σελίδων και συμπληρώσεις στους μονούς. Το ιαπωνικό χαρτί κόπηκε εξίσου με πινέλο και νερό, ώστε να δημιουργηθούν ίνες στις άκρες του και να κολλήσει καλύτερα με το χαρτί. Η κόλλα που χρησιμοποιήθηκε είναι ομοίως η S.C.M.C 4% w/v και όπως και στις στερεώσεις τοποθετήθηκε hollytex, στυπόχαρτο και βαρίδιο έως ότου στεγνώσει. Μετά το πέρας των διαδικασιών, το ημερολόγιο τοποθετήθηκε κάτω από βάρος για επιπεδοποίηση.

Ακολούθησε η απομάκρυνση των υπολειμμάτων υφάσματος βιβλιοδεσίας της ράχης έτσι ώστε να μπορέσει να τοποθετηθεί νέο ύφασμα. Αυτό επιτεύχθηκε τοποθετώντας το αντικείμενο στην πρέσα χειρός και απλώνοντας gel μεθυλοκυτταρίνης ώστε να μαλακώσουν τα υπολείμματα της παλαιάς κόλλας και να γίνει πιο εύκολη και ανώδυνη η αφαίρεσή τους με το νυστέρι. Η κόλλα εικάζεται πως ήταν ζωικής προελεύσεως λόγω της αντοχής, του χρώματος αλλά και της ευρείας χρήσης της εκείνη την εποχή.

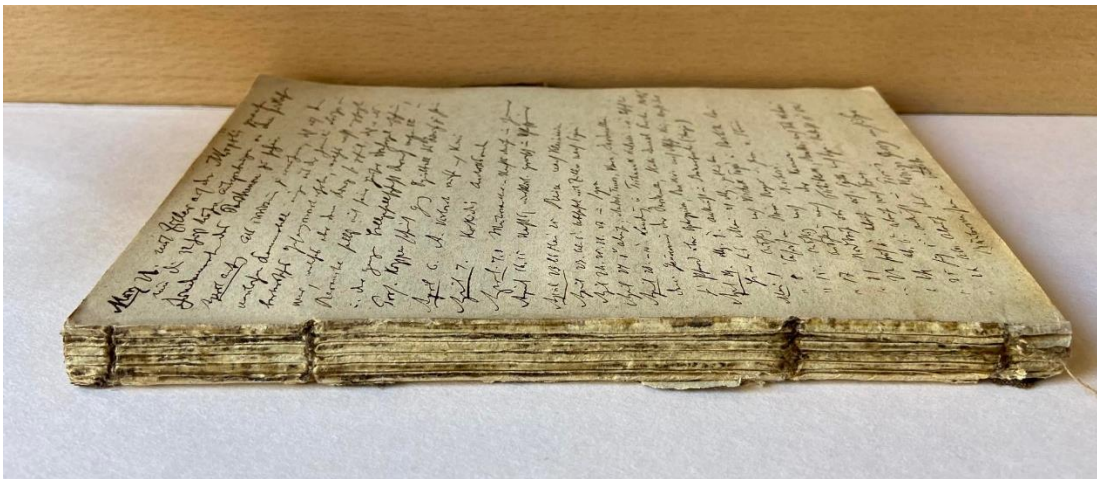
Εικόνα 69. Εφαρμογή gel μεθυλοκυτταρίνης με πινέλο

Εικόνα 70. Αφαίρεση των υπολειμμάτων υφάσματος

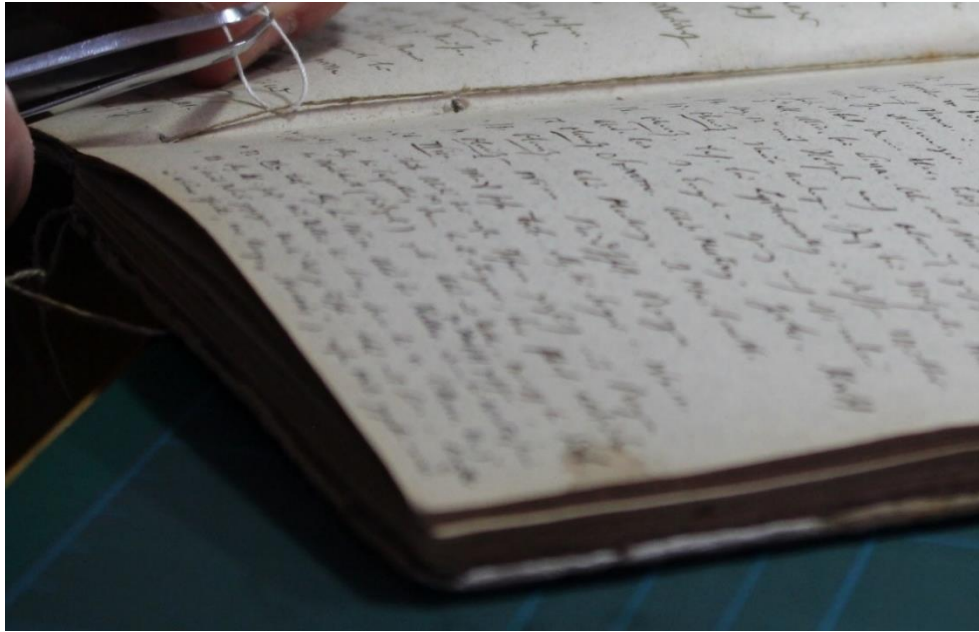

Εικόνα 71. Υπολείμματα παλαιάς κόλλας

Εικόνα 72. Μετά τον καθαρισμό της ράχης

Το επόμενο βήμα ήταν η ραφή του «λυμένου» τεύχους. Μια σημαντική εργασία καθώς αποκαθίσταται η λειτουργικότητα του ημερολογίου. Για το ράψιμο χρησιμοποιήθηκε λευκή λινή κλωστή βιβλιοδεσίας και καμπύλη βελόνα και έγινε επέκταση με διπλό κόμπο στο παλαιό νήμα χωρίς να διαταραχτεί το αρχικό ράψιμο. (Εικ.73). Κατά τη διάρκεια του ραψίματος, η κλωστή τεντώνεται προσεκτικά και το τεύχος πιέζεται με τ' ακροδάχτυλα ώστε να «καθίσει» ακριβώς στη θέση του.

Εικόνα 73. Προσθήκη επέκτασης στο παλαιό νήμα

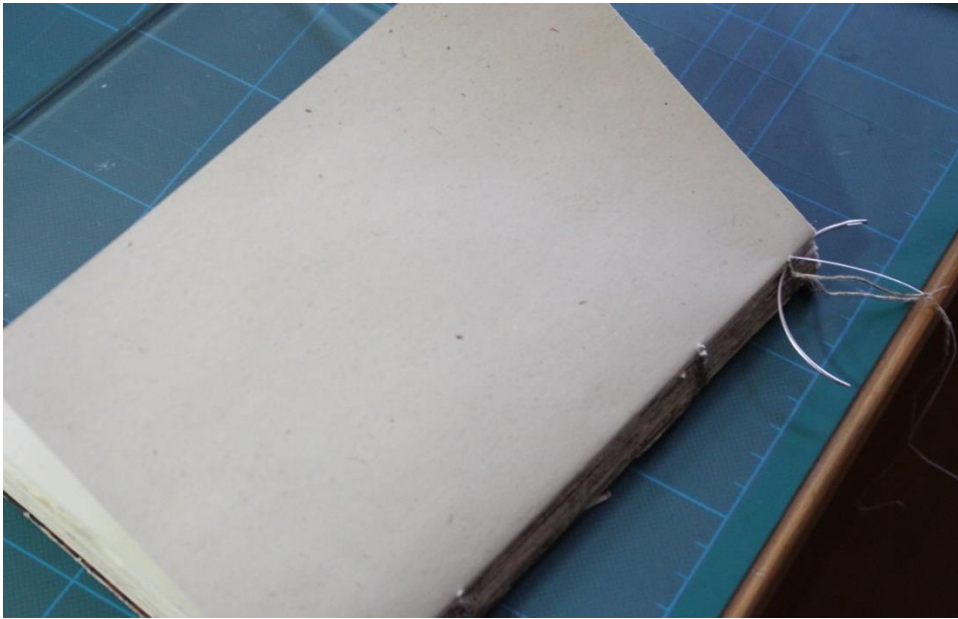

Εικόνα 74. Κατά τη διάρκεια του ραψίματος

Στη συνέχεια έγινε η επιλογή του κατάλληλου χαρτιού για την προσθήκη των φύλλων που λείπουν. Επειδή δεν γνωρίζουμε πόσες ακριβώς είναι αυτές οι σελίδες, αποφασίστηκε να ραφτεί ένα πεντάδιο (επειδή από τον προηγούμενο Πίνακα, προκύπτει ότι ο μέσος όρος των διφύλλων που αποτελούν τα τεύχη του ημερολογίου είναι πέντε), και στη μέση να ραφτεί και το αποσπασμένο δίφυλλο εφόσον είχαμε την επιβεβαίωση ότι στο εν λόγω δίφυλλο, υπάρχει συνέχεια της ροής του κειμένου και άρα συμπεραίνουμε ότι ήταν το κεντρικό δίφυλλο του τεύχους που είχε εκπέσει. Ύστερα από εξέταση αρκετών δειγματολογίων χαρτιού και συγκρίσεις με το

πρωτότυπο, επιλέχθηκε το πιο κοντινό σε χρώμα, υφή και πάχος χαρτί 100 gsm με ίνες.

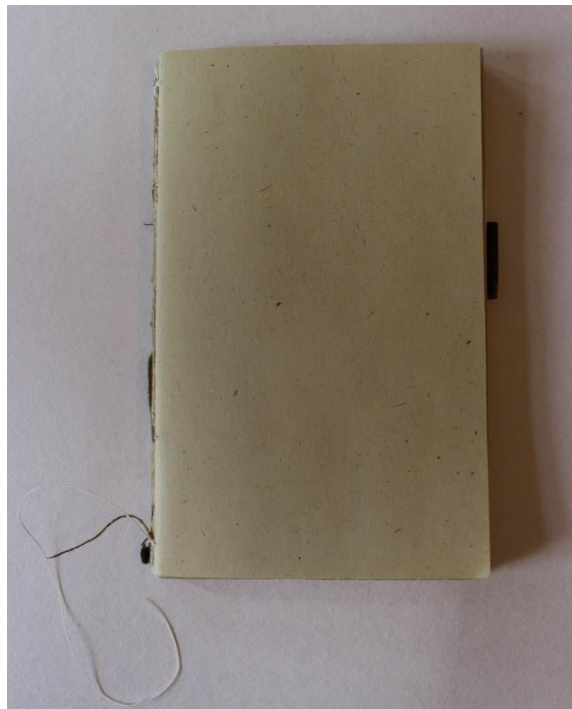
Το νέο χαρτί διπλώθηκε και κόπηκε στις ανάλογες διαστάσεις των τευχών του ημερολογίου. Έπειτα, με τη βοήθεια βελόνας, ανοίχτηκαν οπές με βάση το αποσπασμένο δίφυλλο, όπου θα περάσει η βελόνα με την κλωστή κατά το στάδιο του ραψίματος.

Εικόνα 75. Κατά τη διάρκεια του ραψίματος του νέου τεύχους

Εικόνα 76. Κατά τη διάρκεια του ραψίματος του νέου τεύχους

Εικόνα 77. Μετά το ράψιμο του νέου τεύχους

Εικόνα 78. Μετά το ράψιμο του νέου τεύχους

Εικόνα 79. Μετά το ράψιμο του νέου τεύχους

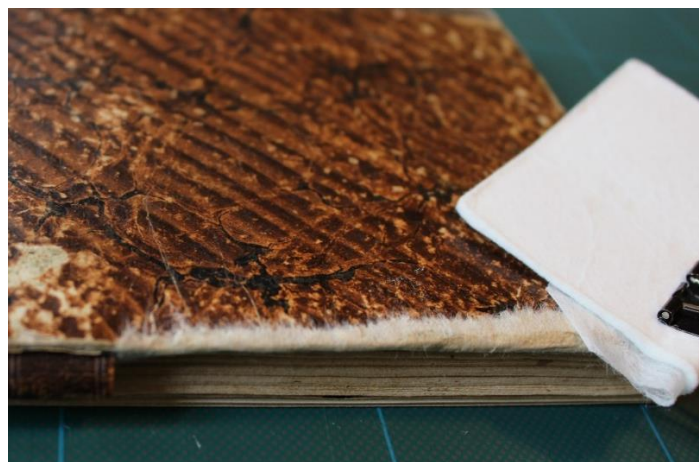
Έπειτα, έπρεπε να ενισχυθεί περιμετρικά το χαρτόνι της σωζόμενης πινακίδας, για τον λόγο ότι είχε χάσει τη μηχανική του αντοχή κατά μήκος των ακμών. Στην αρχή, περάστηκε η ακμή της πινακίδας με αραιή κόλλα μεθυλοκυτταρίνης (2-3%) (Εικ.80), έτσι ώστε να μαλακώσει, και στη συνέχεια πραγματοποιήθηκαν οι στερεώσεις με μικρά τμήματα ιαπωνικού χαρτιού Kozu Shi 23 gsm και κόλλα S.C.M.C με αμυλόκολλα 1:1 (Εικ.81). Ύστερα, οι στερεώσεις αφέθηκαν να στεγνώσουν, τοποθετώντας Hollytex και από πάνω στυπόχαρτο και αφού στέγνωσαν τα περισεύματα κόπηκαν προσεχτικά με το νυστέρι έως ότου υπάρξει ένα ομοίμορφο αποτέλεσμα και να μην επηρεαστεί η μαρμαρόκολλα. Η ίδια διαδικασία ακολούθησε και για τις γωνίες, όπου υπήρχε απώλεια του υφάσματος (Εικ.82,83).

Εικόνα 80. Πέρασμα της μεθυλοκυτταρίνης

Εικόνα 81. Στερέωση του ιαπωνικού χαρτιού

Εικόνα 82. Αφαίρεση περισσευμάτων ιαπωνικού χαρτιού

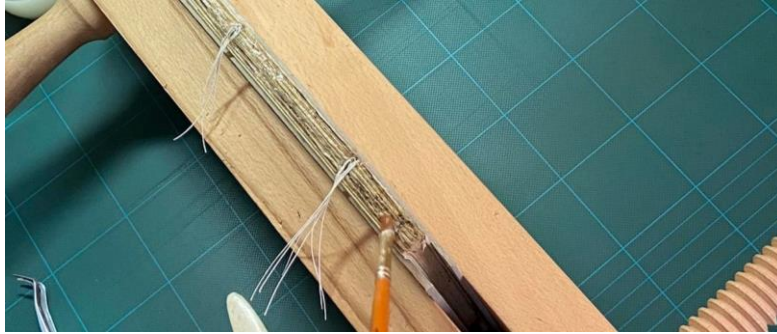
Εικόνα 83. Μετά τη στερέωση

Μετά το πέρας της διαδικασίας αυτής, ακολούθησε η τοποθέτηση των νέων νεύρων -υποστρωμάτων- στη ράχη, τα οποία θα βοηθήσουν στη συγκράτηση της νέας πινακίδας, και ύστερα η ενίσχυση της ράχης με λωρίδες ιαπωνικού χαρτιού. Το ημερολόγιο τοποθετήθηκε στην πρέσα χειρός ανάμεσα σε δύο βοηθητικά προστατευτικά χαρτόνια καταλλήλων διαστάσεων έτσι ώστε να είναι σταθερό, και κόπηκαν έξι τμήματα από λευκή λινή κλωστή σε μικρό μήκος (20cm περίπου) και τρεις λωρίδες λευκού ιαπωνικού χαρτιού Kozu Shi 23 gsm στο κατάλληλο μήκος και πλάτος, δηλαδή όσο ήταν οι διαστάσεις της ράχης και λίγο παραπάνω.

Αρχικά, η ράχη περάστηκε με κόλλα μεθυλοκυτταρίνης και αμυλόκολλα 1:1, κατόπιν τοποθετήθηκαν τα νέα νεύρα πάνω στα δύο σημεία ραφής αντίστοιχα (τρία στο κάθε ένα) και στη συνέχεια η ράχη περάστηκε ξανά με κόλλα και αφέθηκε να στεγνώσει (Εικ. 84,85).

Εικόνα 84. Πέρασμα της κόλλας στη ράχη

Εικόνα 85. Τοποθέτηση νέων νεύρων

Ακολούθησε η εφαρμογή της πρώτης λωρίδας ιαπωνικού χαρτιού στη ράχη περνώντας αρκετές στρώσεις κόλλας έως ότου σταθεροποιηθεί καλά. Περιμένουμε να στεγνώσει, τοποθετώντας Hollytex, συτπόχαρτο και βάρος και η διαδικασία επαναλαμβάνεται δύο ακόμη φορές (Εικ.86,87). Διευκρινίζεται ότι η λωρίδα έχει πλάτος κατά 2cm μεγαλύτερο από εκείνο της ράχης.

Εικόνα 86. Τοποθέτηση της πρώτης λωρίδας ιαπωνικού στη ράχη

Εικόνα 87. Τοποθέτηση της δεύτερης λωρίδας ιαπωνικού στη ράχη

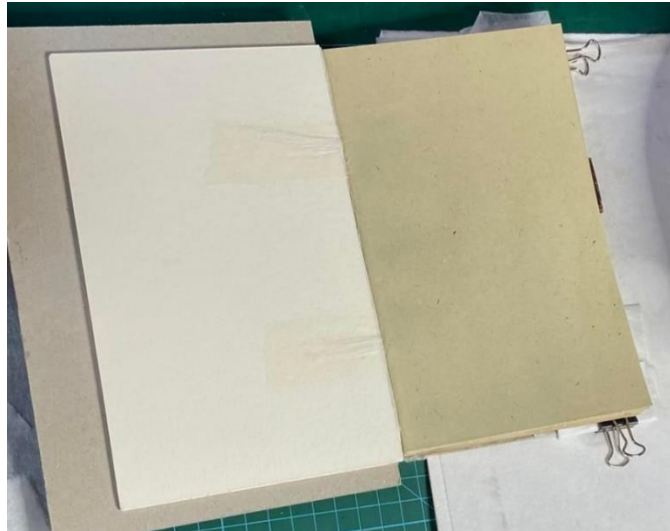
Το επόμενο βήμα ήταν η επιλογή του κατάλληλου χαρτονιού για την προσθήκη της εμπρόσθιας πινακίδας που έχει εκπέσει. Το πάχος και οι διαστάσεις έπρεπε να είναι ίδιες με την οπίσθια σωζόμενη πινακίδα. Κατάλληλα χαρτόνια για το κάλυμμα είναι αυτά αρχειακών προδιαγραφών των 800 gsm ή των 1200 gsm. Επιλέχθηκε χαρτόνι αρχειακής ποιότητας 800 gsm, κόπηκε στις επιθυμητές διαστάσεις και τοποθετήθηκε στη θέση του με ακρίβεια. Στη συνέχεια ξεφτίστηκαν οι κλωστές των νέων νεύρων προσεχτικά με το σουβλί επάνω σε melinex (Εικ.88) και εφαρμόστηκε κόλλα μεθυλοκυταρίνης με αμυλόκολλα 1:1 μέχρις ότου κολλήσουν καλά επάνω στο χαρτόνι. Επάνω από κάθε νεύρο τοποθετήθηκε από ένα κομμάτι ιαπωνικό χαρτί Kozu Shi 23 gsm έτσι ώστε να καλυφθούν. Ξαναπεράστηκαν με κόλλα και ασκήθηκε πίεση με το κόκκαλο βιβλιοδεσίας και την σπάτουλα μέχρι να γίνουν λεία και να μην υπάρχουν εξογκώματα (Εικ.90).

Εικόνα 88. Ξέφτισμα νεύρων

Εικόνα 89. Τοποθέτηση νεύρων επάνω στο χαρτόνι

Εικόνα 90. Συγκόλληση νεύρων επάνω στο χαρτόνι

Το χαρτόνι που επιλέχθηκε αποτελείται από 100% βαμβάκι. Κόπηκε έτσι ώστε να φτάσει στις επιθυμητές διαστάσεις και λειάνθηκε περιμετρικά με γυαλόχαρτο.

Έπειτα, κόπηκε μια λωρίδα ιαπωνικού χαρτιού Kozu Shi 23 gsm στο ύψος του ημερολογίου και κολλήθηκε στο εσωτερικό, στην ένωση της πινακίδας και του σώματος με ειδική κόλλα βιβλιοδεσίας (Εικ.91). Αυτή η διαδικασία, βοηθά στην καλύτερη στερέωση της πινακίδας στο σώμα του βιβλίου.

Εικόνα 91.

Ύστερα, έπρεπε να τελειοποιηθεί η ενίσχυση της ράχης και να δημιουργηθεί το hollow back. «Hollow back binding» είναι μια τεχνική βιβλιοδεσίας που περιλαμβάνει τη δημιουργία ενός κοίλου χώρου μεταξύ της ράχης του βιβλίου και του σώματος. Αυτή η τεχνική χρησιμοποιείται για να δημιουργήσει μια ευχάριστη αισθητικά

εμφάνιση και κυρίως, διευκολύνει το άνοιγμα και το κλείσιμο του βιβλίου ενώ προστατεύει τη ράχη των τευχών από περίσσεια κόλλας. Πιστεύεται ότι ξεκίνησε στη Γαλλία το 1770 περίπου, αλλά χρησιμοποιήθηκε ευρέως στην Αγγλία μετά από το 1800 (Grays Bespoke British Bookbinders, 2016).

Στην αρχή, τοποθετήθηκε μια λωρίδα melinex κατά μήκος της ράχης κάτω από τις λωρίδες ιαπωνικού χαρτιού που είχαν κολληθεί νωρίτερα. Αυτές οι λωρίδες είχαν κάποια περισεύματα στο πλάι τα οποία γυρίστηκαν και συγκολλήθηκαν με κόλλα μεθυλοκυταρίνης και αμυλόκολλα 1:1 (Εικ.92).

Εικόνα 92. Εφαρμογή κόλλας

Εικόνα 93. Τελικό αποτέλεσμα

Εικόνα 94. Τελικό αποτέλεσμα

Όταν το υλικό επένδυσης της ράχης παρουσιάζει εκτεταμένες φθορές, είναι επιτρεπτή η αντικατάστασή του με νέο υλικό. Η καινούρια ράχη, είτε διασώζει κολλημένα στην επιφάνειά της τα υπολείμματα της παλιάς, είτε τη μιμείται. (Σκύφτα, 2017). Με τη βοήθεια σπάτουλας και νυστεριού, ανασηκώθηκε το παλαιό ύφασμα που είχε απομείνει στην επιφάνεια της οπίσθιας σωζόμενης πινακίδας έτσι ώστε να εισχωρήσει το νέο και να υπάρχει ένα ομοιόμορφο αποτέλεσμα (Εικ.95).

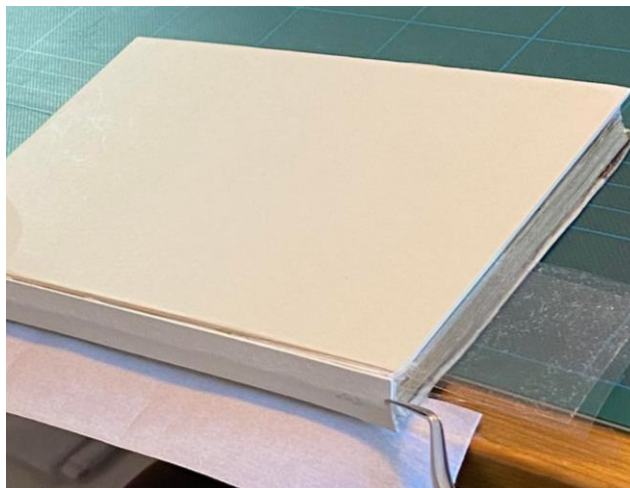
Εικόνα 95. Ανασήκωση παλαιού υφάσματος

Επιλέχθηκε λινό ύφασμα βιβλιοδεσίας παρόμοιου χρώματος με το πρωτότυπο και κόπηκε στο ύψος της ράχης με λίγο μεγαλύτερο πλάτος. Πριν την τοποθέτησή του,

κόπηκε η ψευδοράχη η οποία αποτελείται από λεπτό χαρτόνι ακριβώς στις διαστάσεις της ράχης του ημερολογίου. Η ψευδοράχη έχει ως σκοπό να καλύψει όλες τις ενδεχόμενες ανωμαλίες που υπάρχουν στη ράχη από τη ραφή ή τους κόμπους. Ακόμη, μπορεί να ακολουθεί την καμπύλη της ράχης των τευχών ή να είναι και εντελώς επίπεδη όπως γίνεται στα σύγχρονα βιβλία. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, προτιμήθηκε να έχει καμπύλη μορφή. Για την τοποθέτησή της στη ράχη απλώθηκε από τη μέσα πλευρά της καμπύλης που είχε δημιουργηθεί, ειδική κόλλα βιβλιοδεσίας (Εικ. 96) και με τη βοήθεια τσιμπίδας τοποθετήθηκε στη ράχη και αφέθηκε να στεγνώσει (Εικ.97).

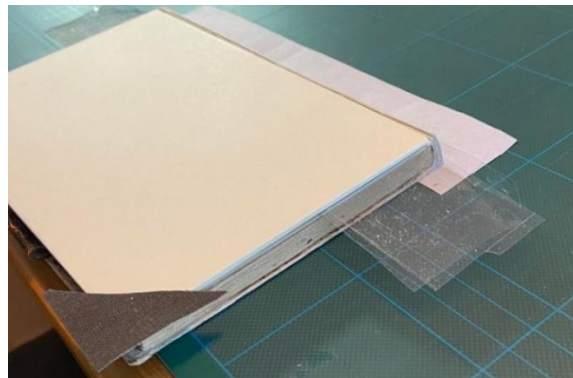

Εικόνα 96. Εφαρμογή κόλλας βιβλιοδεσίας στο εσωτερικό της ψευδοράχης

Εικόνα 97. Τοποθέτηση της ψευδοράχης

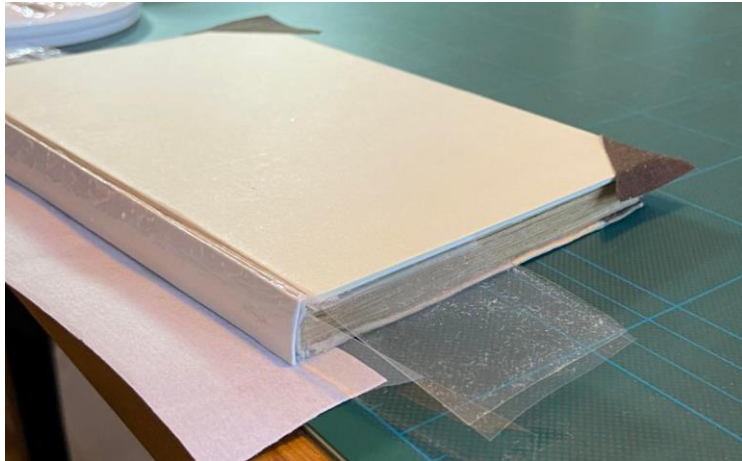
Επειδή στην οπίσθια σωζόμενη πινακίδα παρατηρούμε ότι υπάρχει ύφασμα και στις γωνίες, με στόχο να ενισχυθούν και να προστατευτούν περισσότερο οι γωνίες του χαρτονιού, ακολουθήθηκε η ίδια τεχνική και για τη νέα. Έτσι, κόπηκαν δύο κομμάτια υφάσματος σε τριγωνικό σχήμα και κολλήθηκαν στις γωνίες με κόλλα βιβλιοδεσίας (Εικ.98). Κόπηκαν και δημιουργήθηκαν τα «γυρίσματα» από την εσωτερική πλευρά (Εικ.99). Στη συνέχεια, απλώθηκε κόλλα βιβλιοδεσίας στην ψευδοράχη και ύστερα τοποθετήθηκε το υπόλοιπο κομμάτι υφάσματος από πάνω το οποίο εισχώρησε κάτω από το παλαιό κομμάτι της ράχης που είχε απομείνει και πιάστηκε με το κόκκαλο βιβλιοδεσίας για να συγκολληθεί ομοιόμορφα χωρίς να δημιουργηθούν πτυχώσεις. Αφέθηκε στην πρέσα χειρός για να στεγνώσει.

Εικόνα 98. Τοποθέτηση και συγκόλληση υφάσματος στις γωνίες

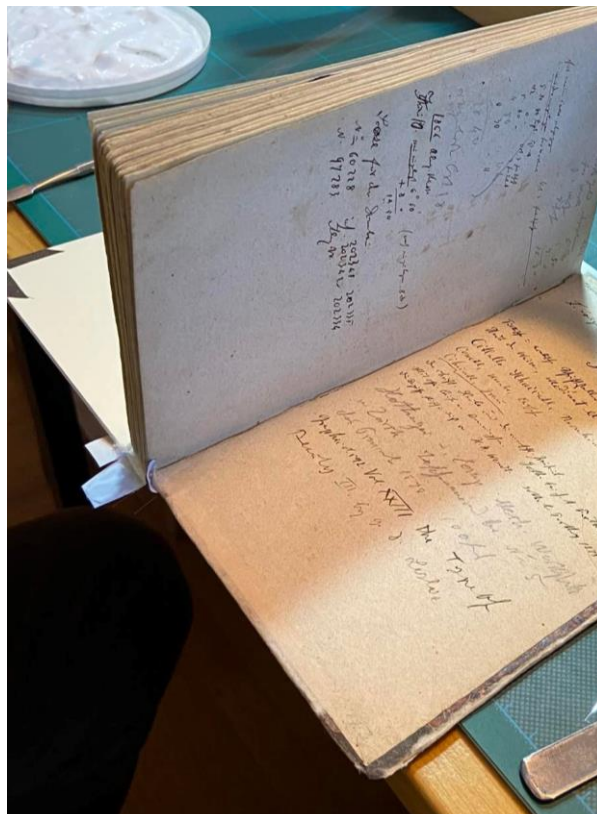

Εικόνα 99. Γυρίσματα

Εικόνα 100. Απλώνοντας κόλλα στην ψευδοράχη

Μετά το πέρας της διαδικασίας αυτής, τελειοποιήθηκαν τα γυρίσματα του υφάσματος στη ράχη (Εικ.101).

Εικόνα 101.

Εικόνα 102. Τελικό αποτέλεσμα (recto)

Εικόνα 103. Τελικό αποτέλεσμα (verso)

Για το κάλυμμα με την μαρμαρόκολλα, πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές εκτυπώσεις από φωτογραφίες της οπίσθιας σωζόμενης μαρμαρόκολλας σε διάφορα είδη χαρτιού. Έγινε σύγκριση μεταξύ των εκτυπώσεων, και επιλέχθηκε η εκτύπωση πιο κοντά στην αυθεντική μαρμαρόκολλα. Αυτό ήταν ένα λευκό γυαλιστερό (glossy) χαρτί 100 gsm με την εκτύπωση σε λίγο μεγαλύτερες διαστάσεις έτσι ώστε να μπορέσουν να γίνουν και τα γυρίσματα στην εσωτερική όψη της πινακίδας. Αφού κόπηκαν οι δύο γωνίες του χαρτιού, με ένα μεγάλο χοντρό πινέλο απλώθηκε ένα μείγμα κόλλας (CMC με αμυλόκολλα 1:1 και κόλλα βιβλιδεσίας) στην recto πλευρά του και κολλήθηκε προσεχτικά πάνω στο χαρτόνι, έχοντας πάντα στα υπόψιν το αυθεντικό (Εικ.104).

Ύστερα, το πρώτο λευκό φύλλο του τεύχους που προστέθηκε, επικολλήθηκε στην εσωτερική πλευρά της νέας πινακίδας έτσι ώστε να δημιουργηθεί το εσώφυλλο και αφέθηκαν κάτω από βάρος για να στεγνώσουν (Εικ.105,106).

Εικόνα 104. Επικόλληση του διακοσμητικού χαρτιού (μαρμαρόκολλας) επάνω στο χαρτόνι

Εικόνα 105. Δημιουργία εσώφυλλου

Εικόνα 106. Τοποθέτηση του ημερολογίου κάτω από θάρος

Εικόνα 107. Τελικό αποτέλεσμα

Τελευταίο στάδιο της συντήρησης είναι η αισθητική αποκατάσταση. «Μικρή (έως σημαντική για υψηλής αισθητικής ή συμβολικής αξίας αντικείμενα) αισθητική αναβάθμιση είναι επιθυμητή, δεν μπορεί όμως να αποτελεί κύριο στόχο μιας επέμβασης σε βιβλιακό και αρχαιακό υλικό» (Ζερβός, 2015). Στη συγκεκριμένη περίπτωση αποφασίστηκε να μην γίνει αισθητική παρέμβαση στην επιφάνεια της οπίσθιας μαρμαρόκολλας, αλλά ένα retouch περιμετρικά της πινακίδας, εκεί όπου είχαν γίνει οι στερεώσεις. Η αισθητική αποκατάσταση πραγματοποιήθηκε με λεπτό πινέλο και ακουαρέλες ακολουθώντας χρωματικά το πρωτότυπο (Εικ.108).

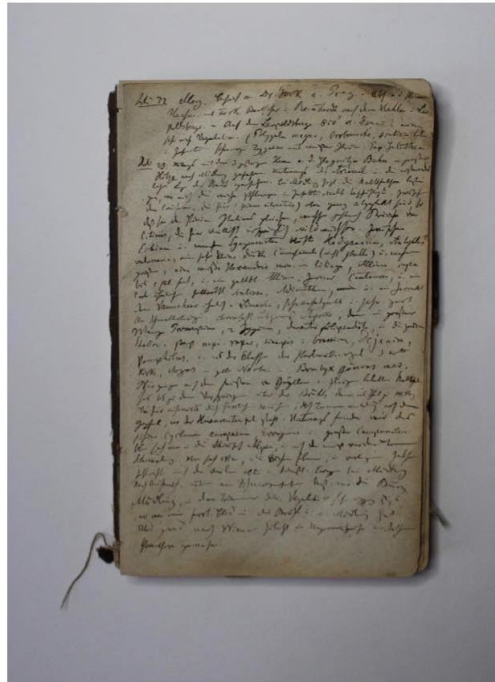

Εικόνα 108. Αισθητική αποκατάσταση στο κάτω μέρος της οπίσθιας μαρμαρόκολλας

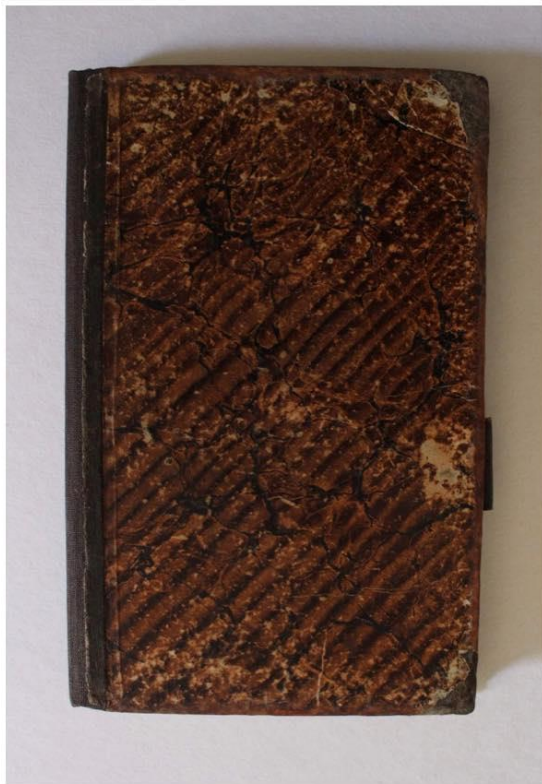
ΚΕΦΑΛΑΙΟ V. Παρουσίαση του αντικειμένου μετά τη συντήρηση

5.1 Φωτογραφική τεκμηρίωση

Μετά το πέρας των εργασιών συντήρησης πραγματοποιήθηκε φωτογραφική τεκμηρίωση.

Εικόνα 109. Recto όψη πριν & μετά τη συντήρηση

Εικόνα 110. Verso όψη πριν & μετά τη συντήρηση

Εικόνα 111. Η ράχη πριν & μετά τη συντήρηση

Εικόνα 112. Πριν & μετά τη συντήρηση

5.2 Προτάσεις σωστής αποθήκευσης και φύλαξης

Ο έλεγχος της Θερμοκρασίας και της Σχετικής Υγρασίας είναι παράγοντας μέγιστης σημασίας στη διατήρηση αρχειακών ή βιβλιακών συλλογών. Τα αντικείμενα θα πρέπει να φυλάσσονται σε δροσερό, ξηρό μέρος μακριά από το άμεσο ηλιακό φως και άλλες πηγές θερμότητας και υγρασίας. «Οι προτεινόμενες συνθήκες θερμοκρασίας και υγρασίας σε αρχειακά ιδρύματα ή βιβλιοθήκες καθορίζονται από διάφορα διεθνή ή εθνικά πρότυπα και συνήθως κυμαίνονται για την θερμοκρασία μεταξύ 16 και 21°C και για τη σχετική υγρασία μεταξύ 45-55 %» (Ζερβός, Μοροπούλου, 2006). Επίσης, οι ατμοσφαιρικοί ρύποι έχουν σημαντικό αντίκτυπο στην υποβάθμιση των αρχειακών υλικών. Αέρια όπως το διοξείδιο του θείου, τα οξείδια του αζώτου, το όζον αυξάνουν την οξύτητα του χαρτιού και του δέρματος, καθώς και ξεκινούν καταστροφικές οξειδωτικές διεργασίες. Επιπλέον, τα σωματίδια από τις αντιδράσεις καύσης διαβρώνουν, λεκιάζουν και παραμορφώνουν το χαρτί (Ζερβός, Μοροπούλου, 2006). Επομένως, ο έλεγχος της ποιότητας του αέρα αν και πολύπλοκος και δαπανηρός, βοηθά στην ελάττωση της φθοράς του αρχειακού υλικού.

Επιπρόσθετα, η ύπαρξη ενός σχεδίου έκτακτης ανάγκης είναι απαραίτητη για την ταχεία και αποτελεσματική ανταπόκριση σε φυσικές καταστροφές, μειώνοντας την πιθανότητα πρόκλησης βλάβης. Το σχέδιο θα πρέπει επίσης να περιλαμβάνει προληπτικά μέτρα. Για παράδειγμα σε περίπτωση πλημμύρας, θα πρέπει να ληφθούν άμεσα μέτρα για την απομάκρυνση των υγρών υλικών πριν την ανάπτυξη μούχλας.

Για την προστασία και τη φύλαξη του βιβλιακού και αρχειακού υλικού, συνίσταται η χρήση κουτιών ή φακέλων από σκληρό μη όξινο χαρτί/χαρτόνι. Αυτά τα κουτιά και οι φάκελοι παρέχουν επιπλέον προστασία και δημιουργούν ένα ελαφρώς αλκαλικό μικροκλίμα, το οποίο είναι ευεργετικό για την σωστή διατήρησή τους. Δεν συνιστάται η χρήση κανονικού χαρτονιού και χαρτιού, καθώς μπορεί να δημιουργήσει όξινες συνθήκες οι οποίες αποδεικνύονται ιδιαίτερα επιβλαβείς (Κωνσταντίνου, 2006).

Η τοποθέτηση του βιβλιακού και αρχειακού υλικού κάθετα σε ράφια, είναι ένας πολύ καλός τρόπος για εξοικονόμηση χώρου, αλλά είναι κατάλληλος μόνο για φακέλους που είναι στιβαροί και άκαμπτοι. Αντικείμενα που δεν είναι άκαμπτα, έχουν υποστεί φθορές από την επιφανειακή παραμόρφωση που υφίσταται, θα πρέπει να αποθηκεύονται οριζόντια ή μέσα σε αρχειακά κουτιά. Τα βιβλία και τα βιβλιοδετημένα αντικείμενα δεν θα πρέπει να τοποθετούνται και να αποθηκεύονται με τη ράχη προς τα κάτω ή προς τα επάνω. Επίσης, δεν πρέπει να προεξέχουν από τα ράφια στα

οποία είναι τοποθετημένα. Για παράδειγμα, οι μεγάλοι φάκελοι πρέπει να φυλάσσονται σε ράφια που έχουν το ίδιο μέγεθος. (Ζερβός, Μοροπούλου, 2006).

Για την αποθήκευση του ημερολογίου του Johann Friedrich Julius Schmidt, επιλέχθηκε μικρού μεγέθους αρχειακό κουτί τύπου clamshell, κατασκευασμένο από 100% λευκασμένη κυτταρίνη (alpha cellulose) και χωρίς τη χρήση ανακυκλωμένων ινών, λιγνίνη και ίνες από επεξεργασία ξύλου. Επιπρόσθετα είναι:

- Αντιόξινο με pH 8,0 - 9,5 σύμφωνα με ISO 6588-1-2005
- Με αλκαλικό απόθεμα > 2 % φυσικό ανθρακικό ασβέστιο (GCC)
- Κατασκευή με κόλλα ουδέτερη/συνθετική (χωρίς την προσθήκη στυπτηρίας)
- PAT-Test θετικό

Εικόνα 113. Αρχειακό κουτί τύπου clamshell
(Πηγή: https://www.insituconservation.com/products/clamshell_boxes/klug_nomi_ks3)

Το ημερολόγιο, αφού τυλίχτηκε με μη όξινο χαρτί, τοποθετήθηκε μέσα στο κουτί. Στην εξωτερική πλευρά του κουτιού, υπάρχει ετικέτα με τις πληροφορίες του αντικειμένου και τον ταξινομικό του αριθμό. Τέλος, φυλάχθηκε στον ειδικό αρχειακό χώρο του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών ο οποίος τηρεί τις κατάλληλες προδιαγραφές για την σωστή αποθήκευση και διατήρηση του βιβλιακού και αρχειακού υλικού.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η συντήρηση του χειρόγραφου ημερολογίου του Johann Friedrich Julius Schmidt από τη συλλογή του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών επειδή αποτελεί την πρώτη επέμβαση σε αντικείμενο της συλλογής των χειρόγραφων ημερολογίων του Ινστιτούτου συνοδεύτηκε αφενός από όλες τις δυσκολίες που προκύπτουν από ένα τέτοιο καινοτόμο εγχείρημα αλλά αφετέρου προσέφερε την ικανοποίηση της ολοκλήρωσής του μέσα σε ένα περιβάλλον άψογης συνεργασίας και θετικού κλίματος.

Από την ιστορική έρευνα που πραγματοποιήθηκε προέκυψαν νέα αξιόλογα στοιχεία για το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών και τις συλλογές του όπως και μια μοναδική εικόνα για τη ζωή μιας εξέχουσας προσωπικότητας του 19^{ου} αιώνα. Ο Julius Schmidt συνέδεσε το όνομά του με όλα τα επιστημονικά και κοινωνικά γεγονότα της εποχής του στην Ελλάδα και έγινε αποδεκτός από βασιλείς, ανθρώπους της διάνοησης, την ακαδημαϊκή κοινότητα, επιστήμονες πολλών ειδικοτήτων αλλά και μαθητές και απλούς ανθρώπους, οι οποίοι τον θεώρησαν δικό τους και τον συνόδευσαν κατά χιλιάδες στην τελευταία κατοικία του εκτιμώντας την προσφορά του στη χώρα, την απλότητα και την προσήνειά του. Μέσω της συντήρησης και αποκατάστασης το ημερολόγιο επέστρεψε σε μια λειτουργική κατάσταση, επιτρέποντας στις μελλοντικές γενιές να αντλήσουν πληροφορίες για τη ζωή και το έργο του καθώς και για τη χρονική περίοδο στην οποία έζησε. Όλοι αυτοί οι λόγοι και η εμπειρία της συντήρησης του συγκεκριμένου αντικειμένου οδηγούν στη σκέψη και την πρόταση για σταδιακή συντήρηση και αποκατάσταση και των υπόλοιπων πολύ σημαντικών χειρόγραφων ημερολογίων της συλλογής του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου.

Οι επεμβάσεις συντήρησης που επιλέχθηκαν να γίνουν στο χαρτί του σώματος του ημερολογίου στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας ήταν ήπιες και μικρής έκτασης. Πραγματοποιήθηκε στεγνός καθαρισμός και απομακρύνθηκαν οι επικαθίσεις και τα σωματίδια σκόνης που συντελούσαν σε περαιτέρω φθορά, ενώ με επιτυχία έγιναν και στερεώσεις και συμπληρώσεις με σκοπό την αύξηση των μηχανικών αντοχών του χάρτινου υποστρώματος. Υδατικές επεμβάσεις, δηλαδή πλύσιμο και αποξίνιση, αποκλείστηκαν από την διαδικασία συντήρησης του συγκεκριμένου αντικειμένου, διότι θεωρούνται παρεμβατικές επεμβάσεις συντήρησης με κινδύνους να ελλοχεύουν για τις μηχανικές αντοχές του χάρτινου υποστρώματος ή τις αντοχές της μελάνης. Με βασικά κριτήρια την ενεργό οξύτητα (pH) του χαρτιού και την αντοχή της μελάνης δεν

θεωρήθηκε συνεπώς απαραίτητη η εφαρμογή τους, διότι το ρίσκο ήταν αυξημένο σε σχέση με το όφελος που θα προέκυπτε.

Όσον αφορά την βιβλιοδεσία, επιλέχθηκαν παρεμβατικές επεμβάσεις συντήρησης, διότι το ημερολόγιο είναι ένα λειτουργικό αντικείμενο και όταν η λειτουργικότητά του αλλά και η προστασία του σώματός του έχει καταστραφεί ή έχει υποστεί φθορές, επιβάλλεται η συντήρηση και η πλήρης αποκατάστασή του. Πρώτο μέλημά μας είναι να παραμείνουν τα αυθεντικά υλικά, και όσο αυτό είναι εφικτό, να ενισχυθούν και να σταθεροποιηθούν χημικά. Για το λόγο αυτό επιλέχθηκε να μην γίνει αποβιβλιοδέτηση του ημερολογίου και να παραμείνει η αυθεντική ραφή των τευχών, αφού δεν επηρέαζε άμεσα την λειτουργικότητά του και απλώς να προστεθεί σε αυτή η επέκταση του νήματος για το αποσπασμένο δίφυλλο. Οι προσθήκες σύγχρονων υλικών πρέπει να μην είναι ιδιαίτερα εμφανείς, αλλά να διακρίνονται με προσεκτική εξέταση και οι επεμβάσεις να ακολουθούν με απλοποιημένο τρόπο την τεχνοτροπία και τα υλικά του πρωτοτύπου όπως έγινε με την επιλογή της νέας πινακίδας, του καλύμματος και της ράχης.

Συνοψίζοντας, ευελπιστώ η πτυχιακή αυτή να αποτελέσει κίνητρο για την κατανόηση της σπουδαιότητας της συντήρησης του βιβλιακού και αρχειακού υλικού και να οδηγήσει στη συνειδητοποίηση ότι η διατήρηση των παντός είδους τεκμηρίων συμβάλλει στη διάσωση σημαντικού τμήματος της πολιτιστικής κληρονομιάς. Πιο συγκεκριμένα, τα προσωπικά ημερολόγια και ιδιαίτερα τα ημερολόγια εργασίας αρχαιολόγων και ιστορικών αποτελούν από μόνα τους ένα ενδιαφέρον τεκμήριο του παρελθόντος μέσα από την προσωπική ματιά των συντακτών τους. Για να παραμείνουν λειτουργικά και ευανάγνωστα είναι σημαντικό να φροντίζουμε για την τακτική εφαρμογή των κανόνων της προληπτικής συντήρησής τους στους οποίους συμπεριλαμβάνεται και η κατάλληλη αποθήκευσή τους.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Δελτίο Συντήρησης

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

ΣΥΛΛΟΓΗ: Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών

ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗΣ: D-DAI-ATH-Archiv NL-Schmidt-00002

ΕΙΔΟΣ : Χειρόγραφο

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΓΡΑΦΗΣ: 1853-1882

ΣΥΝΤΑΚΤΗΣ: Johann Friedrich Julius Schmidt

ΤΟΠΟΣ ΓΡΑΦΗΣ: Μοραβία (Τσεχία), Γερμανία, Ιταλία, Αυστρία, Ελλάδα

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΣΩΜΑΤΟΣ ΒΙΒΛΙΟΥ

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Ύψος: 19,4cm Πλάτος: 12cm Πάχος: 1,4cm

ΥΛΙΚΟ ΦΥΛΛΩΝ: Βιομηχανικό χαρτί

ΑΡΙΘΜΗΣΗ: Δεν υπάρχει πρωτότυπη σελιδαρίθμηση. Έγινε νέα

ΑΡΙΘΜΟΣ ΣΕΛΙΔΩΝ: 164 (έχει εκπέσει απροσδιόριστος αριθμός σελίδων/φύλλων από την αρχή)

ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΕΥΧΩΝ: 7

ΔΟΜΗ ΤΕΥΧΩΝ: πεντάδια, εξάδια, επτάδια

ΠΑΧΟΣ ΧΑΡΤΙΟΥ: 0,18mm

ΠΑΧΟΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: 1,1-1,2mm

ΜΕΛΑΝΙΑ: Μεταλογαλλικά

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑΣ

ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ: Μέτρια

ΕΙΔΟΣ ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑΣ: Ευρωπαϊκού τύπου (Half Binding)

ΕΙΔΟΣ ΡΑΦΗΣ: Με νεύρα

ΑΡΙΘΜΟΣ ΝΕΥΡΩΝ: 2

ΝΗΜΑ ΡΑΦΗΣ: Νήμα από κάνναβη ή βαμβάκι

ΕΣΩΦΥΛΛΑ: Σώζονται εν μέρει

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί

ΔΟΜΗ: Δίφυλλο

ΠΙΝΑΚΙΔΕΣ: Σώζεται μόνο η οπίσθια

ΥΛΙΚΟ: Χαρτόνι

ΚΑΛΥΜΜΑ: Σώζεται εν μέρει
(Μαρμαρόκολλα) & Υφασμα

ΥΛΙΚΟ: Διακοσμητικό χαρτί

ΚΕΦΑΛΑΡΙΑ: Δεν υπάρχουν

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΦΘΟΡΩΝ ΣΩΜΑΤΟΣ

		Εκτεταμένη 80-100%	Έντονη 50-80%	Περιορισμένη 20-50%	Ελάχιστη 20%	Καμία 0%
1.	Επικαθίσεις		✓			
2.	Κηλίδες			✓		
3.	Δυσχρωμίες		✓			
4.	Παρουσία υγρασίας			✓		
5.	Μέτωπα διαβροχής					✓
6.	Δράση εντόμων					✓
7.	Δράση μυκήτων					✓
8.	Δράση τρωκτικών					✓
9.	Οξειδωση χαρτιού			✓		
10.	Διάτρηση χαρτιού					✓
11.	Foxing					✓
12.	Οξειδωση μελανιών				✓	

13.	Μηχανικές φθορές		✓			
14.	Τσακίσματα		✓			
15.	Διπλώσεις		✓			
16.	Διπλώσεις στις γωνίες		✓			
17.	Αποδυνάμωση χαρτιού			✓		
18.	Παραμόρφωση χαρτιού			✓		

19.	Σχισίματα			✓		
20.	Απώλειες υλικού			✓		
21.	Αποκόλληση φύλλων		✓			
22.	Αποκόλληση τευχών		✓			

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΦΘΟΡΩΝ ΣΤΗΝ ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ

		Εκτεταμένη 80-100%	Έντονη 50-80%	Περιορισμένη 20-50%	Ελάχιστη -20%	Καμία 0%
23.	Διάλυση ραφής			✓		
24.	Κομμένα νεύρα			✓		
25.	Γωνίες			✓		
26.	Κεφαλάρια					
27.	Πινακίδες		✓			
28.	Κάλυμμα		✓			

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΠΕΜΒΑΣΕΩΝ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

- **ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ**

ΠΡΙΝ ΤΗ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ

ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΜΕΤΑ ΤΗ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ

- **ΣΤΕΓΝΟΣ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΣ ΧΑΡΤΙΟΥ**

ΜΕΘΟΔΟΣ: Ξεσκόνισμα, Γομάρισμα

ΥΛΙΚΑ: Μαλακό ιαπωνικό πινέλο, λευκή πολυβινυλική γόμα σβησίματος, γόμα σε πούδρα, νυστέρι

- **ΣΤΕΡΕΩΣΕΙΣ & ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΕΙΣ ΧΑΡΤΙΟΥ**

ΥΛΙΚΑ: Tengujo Kashmir 9 gsm, Kozu Shi 23 gsm

ΚΟΛΛΕΣ: Μεθυλοκυτταρίνη S.C.M.C 4% w/v

- **ΜΗ ΑΠΑΡΑΙΤΗΤΗ ΕΠΑΝΑΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΣΗ**

- **ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΡΑΧΗΣ ΚΑΙ ΑΦΑΙΡΕΣΗ ΥΦΑΣΜΑΤΟΣ**

ΥΛΙΚΑ: Νυστέρι, λεπτό πινέλο, ξύλινη πρέσα χειρός

ΚΟΛΛΕΣ: Gel μεθυλοκυτταρίνης S.C.M.C

- **ΡΑΦΗ ΤΟΥ ΛΥΜΕΝΟΥ ΤΕΥΧΟΥΣ ΜΕ ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΣΤΟ ΠΑΛΑΙΟ ΝΗΜΑ**

ΥΛΙΚΑ: Λευκή λινή κλωστή βιβλιοδεσίας, καμπύλη βελόνα, τσιμπίδα

- **ΡΑΦΗ ΕΝΟΣ ΤΕΥΧΟΥΣ ΚΑΙ ΑΠΟΣΠΑΣΜΕΝΟΥ ΔΙΦΥΛΛΟΥ**

ΥΛΙΚΑ: Χαρτί 100 gr με ίνες, καμπύλη βελόνα, λευκή λινή κλωστή βιβλιοδεσίας

- **ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΩΝ ΑΚΜΩΝ ΤΟΥ ΧΑΡΤΟΝΙΟΥ ΤΗΣ ΟΠΙΣΘΙΑΣ ΣΩΖΟΜΕΝΗΣ ΠΙΝΑΚΙΔΑΣ**

ΥΛΙΚΑ: Λεπτό πινέλο, Kozu Shi 23 gsm, τσιμπίδα, σπάτουλα

ΚΟΛΛΕΣ: Μεθυλοκυτταρίνη S.C.M.C 4% w/v, Μεθυλοκυτταρίνη S.C.M.C + Αμυλόκολλα 1:1

- **ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΗΣ ΡΑΧΗΣ**

ΥΛΙΚΑ: Λεπτό πινέλο, Kozu Shi 23 gsm, τσιμπίδα, ξύλινη πρέσα χειρός

ΚΟΛΛΕΣ: Μεθυλοκυτταρίνη S.C.M.C 4% w/v, Μεθυλοκυτταρίνη S.C.M.C + Αμυλόκολλα 1:1

- **ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ ΝΕΩΝ ΝΕΥΡΩΝ ΣΤΗ ΡΑΧΗ**

ΥΛΙΚΑ: Λευκή λινή κλωστή βιβλιοδεσίας, τσιμπίδα, ψαλίδι, λεπτό πινέλο

ΚΟΛΛΕΣ: Μεθυλοκυτταρίνη S.C.M.C + Αμυλόκολλα 1:1

- **ΠΡΟΣΘΗΚΗ ΕΜΠΡΟΣΘΙΑΣ ΠΙΝΑΚΙΔΑΣ ΚΑΙ ΞΑΚΡΙΣΜΑ ΝΕΥΡΩΝ**

ΥΛΙΚΑ: Χαρτόνι αρχειακής ποιότητας 800gsm από 100% βαμβάκι, σουβλί, Kozu Shi 23 gsm, melinex, λεπτό πινέλο

ΚΟΛΛΕΣ: Μεθυλοκυτταρίνη S.C.M.C + Αμυλόκολλα 1:1

- **ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ HOLLOW-BACK ΚΑΙ ΨΕΥΔΟΡΑΧΗΣ**

ΥΛΙΚΑ: Kozu Shi 23 gsm, melinex, χαρτόνι αρχειακής ποιότητας 800gsm από 100% βαμβάκι, λεπτό πινέλο, ξύλινη πρέσα χειρός

ΚΟΛΛΕΣ: Μεθυλοκυτταρίνη S.C.M.C + Αμυλόκολλα 1:1, κόλλα βιβλιοδεσίας

- **ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΥΦΑΣΜΑΤΟΣ ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑΣ**

ΥΛΙΚΑ: Καφέ ύφασμα βιβλιοδεσίας, πλατύ πινέλο

ΚΟΛΛΕΣ: Κόλλα βιβλιοδεσίας

- **ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΥΠΑΡΧΟΥΣΑΣ ΜΑΡΜΑΡΟΚΟΛΛΑΣ ΓΙΑ ΤΗ ΝΕΑ ΕΜΠΡΟΣΘΙΑ ΠΙΝΑΚΙΔΑ**

ΥΛΙΚΑ: Λευκό γυαλιστερό (glossy) χαρτί 100 gr, μεγάλο πλατύ πινέλο

ΚΟΛΛΕΣ: : Μεθυλοκυτταρίνη S.C.M.C + Αμυλόκολλα 1:1 + κόλλα βιβλιοδεσίας

- **ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΕΣΩΦΥΛΛΩΝ**

ΥΛΙΚΑ: Χαρτί 100 gr με ίνες, μεγάλο πλατύ πινέλο

ΚΟΛΛΕΣ: : Μεθυλοκυτταρίνη S.C.M.C + Αμυλόκολλα 1:1 + κόλλα βιβλιοδεσίας

- **ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ**

ΥΛΙΚΑ: Ακουαρέλες (Windsor & Newton), μικρό λεπτό πινέλο

- **ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗ**

ΥΛΙΚΑ: Κουτί (Corrugated clam shell)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛ

Αυρήλιος Μ., 2006. *ΜΑΡΚΟΥ ΑΥΡΗΛΙΟΥ: ΤΑ ΕΙΣ ΕΑΥΤΟΝ*. Επιμ. Ποταμιάνος, Κ. και Χαχλά, Α. Αθήνα: ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ - «ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ»

Βάσσιου Ε., 2021. *Σύνθεση μεταλλογαλλικών μελανιών από ιστορικές συνταγές, εφαρμογή σε υποστρώματα με διάφορα μέσα γραφής και μελέτη τους πριν και μετά την επιταχυνόμενη γήρανση*. Διπλωματική εργασία [Online]. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Διαθέσιμο στο: <http://ikee.lib.auth.gr/record/331167/files/GRI-2021-30520.pdf>

Γανιάρη Φ., 1987. *Η Τεχνική της Βιβλιοδεσίας Τέχνης*, Αθήνα: ΕΟΜΜΕΧ.

Γάνιαρης Α., Γανιάρη Φ., 1983. *Βιβλιοδεσία Τέχνη και Τεχνική*, Αθήνα: ΕΟΜΜΕΧ.

Γρηγορόπουλος Δ., 2021. 'Εξερευνώντας τα προσωπικά αρχεία του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών', *Αρχαιολογία* (Τεύχος 136), σ.102-117. Διαθέσιμο στο: https://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2022/07/102-117_T136.pdf [Πρόσβαση στις 05/12/2022]

Δαλεζίου Μ., 2010. "Κάθισα στο αντίσκηνο και έγραφα τα πάθη μου" *Αφηγήσεις του ανδρικού εαυτού σε ημερολόγια στρατιωτών του Μικρασιατικού μετώπου (1919 - 1922)*. Διπλωματική εργασία [Online]. Σύρος: Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Διαθέσιμο στο: <https://hellanicus.lib.aegean.gr/bitstream/handle/11610/11753/file0.pdf?sequence=2&isAllowed=y> [Πρόσβαση στις 07/09/2022]

Δήμου Σ., 2021. *Συντήρηση και αποκατάσταση έντυπου αρχειακού υλικού μετά τη δράση ενδογενών και εξογενών παραγόντων στη φυσική κυτταρίνη (χαρτί)*. Διπλωματική εργασία [Online]. Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο. Διαθέσιμο στο: <https://dspace.lib.ntua.gr/xmlui/handle/123456789/54964> [Πρόσβαση στις 10/01/2023]

Δράκου Κ., 2020. *Ελεύθερος συνειρμός γραφής και απελευθέρωση συναισθημάτων*. [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://www.philenews.com/f-me-apopsi/paremvaseis-ston-f/article/1011354/eleftheros-syneirmos-gafis-kai-apeleftherosi-synaisthimaton> [Πρόσβαση στις 08/09/2022]

Ζερβός Σ., 2015. Συντήρηση και Διατήρηση Χαρτιού, Βιβλίων και Αρχειακού υλικού. επιμ. Φανουράκη Φ. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών.

Ζέρβος Σ., Μοροπούλου, Α., 2004. 'Γενικές αρχές διατήρησης αρχειακού υλικού', Αρχειακός Δεσμός 1, σ.131-163. Διαθέσιμο στο: http://users.teiath.gr/szervos/pubs/2004_arch_desmos_zervos_zervos_arch_material_pres_principles_author_ver.pdf [Πρόσβαση στις 15/01/2023]

Η Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία. *Ημερολόγια*. [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://www.archetai.gr/index.php?p=content§ion=1&id=28&lang=> [Πρόσβαση στις 07/09/2022]

Ματσόπουλος, 2022. *Johann Friedrich Julius Schmidt, Διευθυντής του Αστεροσκοπείου Αθηνών (1858-1884)*. [Online]. Διαθέσιμο στο: https://comdeg.eu/el/master_essay/johann-friedrich-julius-schmidt-%CE%B4%CE%B9%CE%B5%CF%85%CE%B8%CF%85%CE%BD%CF%84%CE%AE%CF%82-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%B5%CF%81%CE%BF%CF%83%CE%BA%CE%BF%CF%80%CE%B5%CE%AF%CE%BF%CF%85/ [Πρόσβαση στις 20/09/2022]

Μεταλληνού, Φ., 2016. *Το πρόσωπο της Σελήνης*. [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://commonality.gr/prosopo-tis-selinis/> [Πρόσβαση στις 15/01/2023]

Πελτίκογλου, Β., Σκεπαστιανού, Μ., Τζιαμτζή, Χ., Χατζηγεωργίου, Β. και Χούλης, Κ., 2000. Διατήρηση και Συντήρηση των Βιβλιακών και Αρχειακών Συλλογών. Ναύπακτος: Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπάκτου "Παπαχαραλάμπειος".

Σακελλαρίου, Μ., Ρεβίθη, Α. και Σασιάκου, Ι. 2021. *Καλές Πρακτικές Διατήρησης και Συντήρησης χαρτών τεκμηρίων*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

Σκύφτα Α., 2017. *Η Βιβλιοδεσία και η σημειολογία της στο πέρασμα του χρόνου*. Πτυχιακή εργασία [Online]. Θεσσαλονίκη: Αλεξάνδρειο Τεχνολογικό Ίδρυμα Θεσσαλονίκης. Διαθέσιμο στο: <http://eureka.teithe.gr/jspui/bitstream/123456789/11442/1/Skyfta.pdf> [Πρόσβαση στις 20/12/2022]

Χατζηδάκη Μ., 2005. Τεκμηρίωση Συντήρησης. Σε *Οδηγός Πολιτισμικής Τεκμηρίωσης και Διαλειτουργικότητας, Κέντρο Πολιτισμικής Πληροφορικής, Ινστιτούτο Πληροφορικής ΙΤΕ*. Επιμέλεια από Κωνσταντόπουλος, Π. Μπεκιάρη, Χ. Ντερ, Μ. Αθήνα: Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Κοινωνία της Πληροφορίας» Μέτρο 1.3

Χούλης Κ., 1998. 'Η συντήρηση των βιβλίων των ιστορικών συλλογών: Η περίπτωση της Δημόσιας Βιβλιοθήκης της Ανδρίτσαινας', *Αρχαιολογία* 69, σ.82-84. Διαθέσιμο στο: <https://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/69-13.pdf> [Πρόσβαση στις 7/12/2022]

Sporn K., (2018), Το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών εξέλιξη και σημασία In: Sporn K. ed. και Μπιλή Θ., Το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών: Αρχιτεκτονική και ιστορία, Αθήνα: Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών

EN

American Institute for Conservation, 1994. *CORE DOCUMENTS: AMERICAN INSTITUTE FOR CONSERVATION OF HISTORIC AND ARTISTIC WORKS*. [Online]. Διαθέσιμο στο: https://www.culturalheritage.org/docs/default-source/resources/governance/organizational-documents/code-of-ethics-and-guidelines-for-practice.pdf?sfvrsn=ca344aed_26 [Πρόσβαση στις 10/12/2022]

Crespo, C. and Vinas, V. 1985. *The Preservation and Restoration of Paper Records and Books: A RAMP Study with Guidelines*. Μεταφράστηκε από Ισπανικά. UNESCO

Dobrinska, 2018. *A Glossary of Book Binding Terms*. [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://blog.bookstellyouwhy.com/glossary-of-book-binding-terms> [Πρόσβαση στις 20/12/2022]

The Editors of Encyclopaedia Britannica, 1998. *Diary literature*. [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://www.britannica.com/art/diary-literature> [Πρόσβαση στις 08/06/2022]

The Editors of Encyclopaedia Britannica, 1998. *Pen*. [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://www.britannica.com/technology/pen-writing-implement#ref290263> [Πρόσβαση στις 02/01/2023]

The Editors of Encyclopaedia Britannica, 1998. *Flexography*. [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://www.britannica.com/technology/flexography> [Πρόσβαση στις 02/01/2023]

Pennebaker, J.W. and Smyth, J.M., 1990. *Opening Up by Writing It Down: How Expressive Writing Improves Health and Eases Emotional Pain*. New York: The Guilford Press.

Vilnius University Library. *A Ripple, Captured Marbled Paper*. [Online]. Διαθέσιμο στο: https://artsandculture.google.com/story/zQXxanlw_7nb1A [Πρόσβαση στις 02/01/2023]

Wikipedia, 2023. *Ballpoint pen*. [Online]. Διαθέσιμο στο: https://en.wikipedia.org/wiki/Ballpoint_pen [Πρόσβαση στις 10/01/2023]

DE

Bücher-Wiki. *Das Tagebuch*. [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://www.buecher-wiki.de/index.php/BuecherWiki/Tagebuch> [Πρόσβαση στις 07/09/2022]

Führer V., 2022. *Die Netzwerke des Johann Friedrich Julius Schmidt, Direktor der Sternwarte Athen, anhand seines Tagebuches (1862–1882)*. Μεταπτυχιακή εργασία. Βιέννη: Universität Wien

Garbrecht, 2008. *Die Stahlfeder*. [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://www.avgcad.de/de/geschichte-290/die-stahlfeder.html> [Πρόσβαση στις 27/12/2022]

Haupt, 2019. *EXPRESSIVES SCHREIBEN: SCHREIB DICH GESUND*. [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://urbestself.de/blogs/article/expressives-schreiben> [Πρόσβαση στις 12/09/2022]

Jantzen H., 2021. *Dürer, Albrecht*. [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://www.deutsche-biographie.de/sfz11990.html#ndbcontent> [Πρόσβαση στις 09/09/2022]

Koellreuter A., 2009. *»Wie benimmt sich der Prof. Freud eigentlich?« Ein neu entdecktes Tagebuch von 1921 historisch und analytisch kommentiert*. Gießen: Psychosozial-Verlag

Museum, 2015. *Deutsches Tagebucharchiv*. [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://tagebucharchiv.de/museum/> [Πρόσβαση στις 10/09/2022]

Orlandi, 2019. *TAGEBÜCHER UND LITERATUR .Schreiben aus der Ich-Perspektive*. Διαθέσιμο στο: <https://www.goethe.de/prj/hum/de/dos/kos/21604132.html> [Πρόσβαση στις 10/09/2022]

Schlieder W., 1984. *Papier. Tradition eines alten Handwerks*. Leipzig: Fachbuchverlag

Tagebuch- und Erinnerungsarchiv, 2022. *TEA Tagebuch- und Erinnerungsarchiv Berlin*. [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://www.tea-berlin.de/> [Πρόσβαση στις 10/09/2022]

Wikibrief, 2021. *Tagebuch*. [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://de.wikibrief.org/wiki/Diary> [Πρόσβαση στις 07/09/2022]

Wikipedia, 2022. *Tagebuchliteratur*. [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://de.wikipedia.org/wiki/Tagebuchliteratur> [Πρόσβαση στις 07/09/2022]

Wikipedia, 2021. *Schreibrohr*. [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://de.wikipedia.org/wiki/Schreibrohr>. [Πρόσβαση στις 12/01/2023]

Wikipedia, 2022. *Waterman (Schreibgeräte)*. [Online]. Διαθέσιμο στο: [https://de.wikipedia.org/wiki/Waterman \(Schreibger%C3%A4te\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Waterman_(Schreibger%C3%A4te)). [Πρόσβαση στις 12/01/2023]

FR

Didier B., 2022. *Le journal intime*. Paris: PUF (Presses Universitaires de France)

Wikipédia, 2023. *Journal d'un bourgeois de Paris*. [Online]. Διαθέσιμο στο: https://fr.wikipedia.org/wiki/Journal_d%27un_bourgeois_de_Paris [Πρόσβαση στις 07/09/2022]

Σημειώσεις

Χούλης Κ., 2004. «Συντήρηση Βιβλίου – Χαρτιού». Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής